

dr. Csapody Tamás

**A CSERVENKAI
TÖMEGGYILKOSSÁG**

dr. Csapody Tamás

A CSERVENKAI
TÖMEGGYILKOSSÁG

Budapest, 2014

Lektorálta:

Dr. Köves Máté Slomó

© dr. Csapody Tamás

© Zsidó Tudományok Szabadegyeteme Alapítvány

יוצא לאור על-ידי האוניברסיטה הפתוחה ללימודי יהדות בהונגריה

Zsidó Tudományok Szabadegyeteme

The Open University of Judaic Studies in Hungary

1075 Budapest, Wesselényi u. 4.

A Civil Alap 2014 támogatásával.

ISBN: 978-963-12-3471-8

A cservenkai tömeggyilkosság

Tartalom

A CSERVENKAI TÖMEGGYILKOSSÁG.....	1
A BORI MUNKASZOLGÁLAT.....	6
A BÁNÁTI MEGÉRKEZÉS.....	8
A MEGÉRKEZÉS IDŐPONTJA ÉS KÖRÜLMÉNYEI.....	10
A TÖMEGGYILKOSSÁG ELŐZMÉNYE.....	12
A KATONAI ALAKLULATOK.....	12
A KÖRNYEZET.....	14
CSERVENKA KÖZSÉG.....	15
A BUDAPESTI TELEFONHÍVÁS.....	19
A MAGYAR KATONAI KERET CSERVENKÁN.....	31
A TÉGLAGYÁR.....	40
A MEGÉRKEZÉST KÖVETŐ ELSŐ NAP A TÉGLAGYÁRBAN.....	44
A MEGÉRKEZÉST KÖVETŐ MÁSODIK NAP.....	54
A TÉGLAGYÁRBAN MARADT MUNKASZOLGÁLATOSOK HELYZETE.....	62

A MAGYAR ŐRSÉG ÉS A MUNKASZOLGÁLATOSOK KIRABLÁSA.....	62
A TÖMEGGYILKOSSÁG IDEJÉN ŐRFELADATOKAT ELLÁTÓ KATONÁK.....	69
A TÖMEGGYILKOSSÁG KRONOLÓGIÁJA ÉS FELTÉTELEZETT OKAI.....	73
A TÖMEGGYILKOSSÁG.....	76
A TÚLÉLÉS ESÉLYEI.....	80
A MEGÉRKEZÉST KÖVETŐ HARMADIK NAP.....	87
A GYALOGMENETEK CSERVENKA ÉS ZOMBOR KÖZÖTT.....	91
AZ ÁLDOZATOK SZÁMA.....	94
A GYALOGMENETEK ÁLDOZATAI.....	94
A TÉGLAGYÁRI TÖMEGGYILKOSSÁG ÁLDOZATAI.....	96
MELLÉKLET.....	103
ARCHÍV FOTÓK.....	123

A BORI MUNKASZOLGÁLAT

A második világháború alatt hatezer magyar munkaszolgálatost vittek kényszermunkára a németek által megszállt Szerbiába. A munkaszolgálatosok kilencvennyolc százalékát zsidó származásuk, míg két százalékát vallási meggyőződésük miatt vitték büntetésből Borba. A zsidók és a kisegyházak tagjai (Jehova Tanúi, reformadventisták, nazarénusok) egyaránt a magyar Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében és magyar katonai felügyelet alatt éltek a táborokban. A bori bányákban és a bor környéki hegyi vasútépítésen a német katonai szervezet, az Organisation Todt (OT) irányítása alatt dolgoztak. A németek Jugoszlávia lerohanása, 1941. április 6. után, hosszú távra rendezkedtek be a délkelet-szerbiai Borban is. A hadi helyzet azonban megváltozott és Románia 1944. augusztus 23-i kiugrása után – a több tízezer kényszermunkást és hadifoglyot alkalmazó – Bor környéki munkákat a németek felfüggesztették. A Honvédelmi Minisztérium kiadta a magyar munkaszolgálatosokat Magyarországra visszarendelő parancsot. A bori magyar őrszemélyzet, a magyar katonai keret mintegy 400 menetképtelen személyt hátrahagyva, két lépcsőben indította el a munkaszolgálatosokat. Az első lépcső 1944. október 17-én, míg a második 12 nappal később indult el

gyalogmenetben. A második lépcsőben elindítottakat október 30-án a partizánok felszabadították a szerb hegyek között. Az első lépcsőben elindított kb. 3400 munkaszolgálatos sorsa azonban teljesen másként alakult. A Bortól Belgrádon át Titelig (Titel, Theisshügel) és Újvidékig (Novi Sad, Neusatz), majd Zomboron (Sombor) át Szentkirályszabadjáig vezető út legvégső állomásai német koncentrációs táborok voltak. Közben azonban a munkaszolgálatosok többségét meggyilkolták, míg kisebbik részük megszökött. Az út során a legtöbb áldozatot követelő tömeggyilkosságra a bánáti Torontálalmáson (Jabuka, Apfeldorf), a bácskai Cservenkán (Crvenka, Rotweil, Tscherwenka), valamint Cservenka és Zombor közötti útszakaszon és a dunántúli Abdánál került sor. Ezen helyszínek közül a legtöbb bori zsidó munkaszolgálatost Cservenkán (kb. 1.000 fő) október 7-én éjszaka, valamint a Cservenka és Zombor közötti útszakaszon (kb. 400 fő) október 7-én és október 8-án a gyilkoltak meg.

A BÁNÁTI MEGÉRKEZÉS

A Borból 1944. szeptember 17-én elindított bori munkaszolgálatosok mintegy 280 kilométeres gyaloglás után, szeptember 30-án érkeztek meg Bácskába. A Bánát felől érkező menet 16 óra körül Titelnél lépte át a Tiszát (Tisa, Theiss) és egyben a korabeli Magyarország határát és érkezett meg az 1941-ben – németek támogatásával visszafoglalt (annektált) – Bácska területére. (Magyarország 1944. március 19-i megszállása óta Bácska egyben német megszállás alatt is állt.) A menet Titelen töltötte az első bácskai éjszakát. Innen nyugat felé haladtak tovább és 28 kilométeres gyalogút megtétele után Tizsakálmánfalván (Budisava, Waldneudorf) éjszakáztak (október 1.). A következő nap, mintegy 15 kilométer megtétele után érkeztek meg Újvidék belvárosába. Itt két éjszakát töltöttek (október 2–3.). Innen október 4-én reggel észak felé indultak el és 32 kilométer gyaloglás után értek Szenttamásra (Srbobran, St. Tomas). Szenttamásról ismét nyugat felé indultak tovább és Verbászon (Vrbas, Werbass) valamint Kúlán (Kula, Wolfsburg) keresztül érkeztek meg Cservenkára. Az aznapi 31 kilométer megtétele után a menet október 5-én a késő délutáni, a kora esti órákban érte el Cservenkát. A bori menet tehát Bácskában négy nap gyaloglása alatt kb. 110 kilométert (átlagosan 28 km/nap) tett meg és egy napot (két éjszakát) pihent Újvidéken.

Bortól számítva pedig a munkaszolgálatosok az indulás utáni 18. napon, kb. 360 kilométer megtétele után érkeztek meg a nyugat-bácskai községbe.

Mégsem a megtett gyalogút hossza és a napi kilométerek száma, de még csak nem is a megfelelő számú pihenőnapok és a fedett szállások továbbá az élelmezés teljes hiánya okozta a legnagyobb problémákat. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy Bánátban, majd pedig a Bácskában a gyalogmenet mellett megjelentek a helyi németekből létrehozott, felfegyverzett katonai alakulatok, amelyek folyamatosan gyilkolták a bori zsidó munkaszolgálatosokat. A

Bácskát elérő bori munkaszolgálatosok a német katonai mozgások és a katonai alakulatok átszervezése valamint elhelyezkedése szempontjából egy nagyon bonyolult és utólag nehezen rekonstruálható helyzetbe kerültek. A bori csoport megérkezése továbbá egybeesett a szovjet csapatok előretörésének és az ezzel összefüggő, a helyi lakosság azonnali és szinte teljes kitelepítésének időpontjával. Súlyos problémát jelentett az is, hogy a helyi, többségében német lakosság jelentős része támogatta a közülük toborzott fegyveres alakulatokat és más német katonai csapatokat. A civil német lakosság apraja-nagyja fizikailag is kivette részét a bácska útjain és a falvakon átvonuló bori zsidó munkaszolgálatosok megalázásából és meggyilkolásából. Ennek hátterében pedig a sok éven keresztül történő, tudatos és szervezett, német és magyar antiszemita propaganda állt. Ebben az egyértelműen zsidógyűlölő, magyar- és szerb-ellenes közegben a bori munkaszolgálatosokat kísérő magyar

keret végképp elveszítette kontrollját az események irányítása és a parancsnokága alatt menetelő magyar katonai munkaszolgálatos századok felett, továbbá maga is tevékenyen részt vállalt a Cservenkáig tartó és részben a cservenkai gyilkosságokban. A bori munkaszolgálatosok cservenkai tömeges meggyilkolása ezért egyáltalán nem volt véletlen.

A MEGÉRKEZÉS IDŐPONTJA ÉS KÖRÜLMÉNYEI

A Cservenkára való megérkezés napját a források egymástól eltérően, míg a tömeggyilkosság megkezdésének napját és napszakát általában egységesen nevezik meg. Az előzőt a források október 5-e (csütörtök) és október 7-e (szombat) közé teszik, míg az utóbbit október 7-e éjszakára. A megérkezés vonatkozásában rendelkezésre áll két, egymással szinkronban lévő, eredeti – a bejegyzés napján kelt – notesz bejegyzés. Az Újvidéken megszökött Spiró György és a Mohácson kórházba került Battyány György bori munkaszolgálatosok noteszbejegyzése szerint a bori menet október 4-én (szerda) reggel indult el Újvidékről Szenttamás felé. Spiró György noteszébe később a szökés utáni napokra vonatkozó bejegyzések kerültek, míg Battyány György notesze alapján továbbra is pontosan lehet nyomon követni a gyalogmenet útvonalát. Mindez szinkronban áll a bori menetparancsnok helyettesének, Juhász Pál főhadnagynak az ellene indított nyomozás

során általa mondottakkal. Juhász Pál a menetoszlopra vonatkozóan azt mondta, hogy „...október első hetében, csütörtöki napon, este érkeztünk meg Cservenkára. [...] A németek vasárnap virradóra sok munkaszolgálatost kivégeztek.”¹ Nem fér kétség tehát ahhoz, hogy a gyalogmenet október 5-én érte el Cservenkát és munkaszolgálatosok a helyi téglagyárba kerültek. A tömeggyilkosság a megérkezést követő második nap, október 7-én éjszaka kezdődött és 8-ára virradó éjszaka, még virradat előtt fejeződött be.

¹ Jegyzőkönyv. Juhász Pál kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 19. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 75. o.

A TÖMEGGYILKOSSÁG ELŐZMÉNYE

A KATONAI ALAKULATOK

A bori munkaszolgálatosok közül sokan, sokféleképpen számolnak be arról, hogy Cservenkán és környékén milyen, nem a magyar katonai kerethez tartozó katonák irányítása alatt álltak. Vagyis, hogy a bori munkaszolgálatosokat őrző magyar keretet milyen német alakulat váltotta fel. Őket a visszaemlékezésekben „német SS-eknek”,² „bácskai, bánáti és cservenkai sváboknak”,³ „helyi sváb SS”eknek,⁴ „fekete ruhás SS-eknek”,⁵ „helyi németeknek, sváboknak”⁶ nevezték. Mindemellett nevezeték őket „volksbundistáknak”⁷ és „horvát SS-eknek”⁸ is.

A visszaemlékezések alapján azért is nehéz a katonai alakulat meghatározása, mivel több, egymás után következő katonai eseményről volt szó, amelyek során

² Berger Béla. DEGOB 3415.

³ Smilovits Pál. DEGOB 3199.

⁴ Bartos Sándor. DEGOB 3463. és Singer Max. DEGOB 841.

⁵ Szabolcsi László. DEGOB 2321.

⁶ Strausz Imre. Telefoninterjúk: 2007. 03. 06. és 2007. 03. 07.

⁷ Goldschmied József. DEGOB 2064.

⁸ S. L. DEGOB 2321.

valóban különböző katonai alakulatok voltak jelen a térségben. Így a szenttamási éjszakát követően, október 5-én reggeltől a magyar keret mellett – az előző naphoz hasonlóan – német katonai alakulat is kísért a munkaszolgálatosokat. Cservenkára érve a menetet egy másik katonai alakulat várta és kísért be a cservenkai téglagyárba. A munkaszolgálatok őrzését a magyar kerettől másnap átvette egy újabb katonai alakulat, majd ők, vagy egy további katonai alakulat követte el a tömeggyilkosságot. A tömeggyilkosságot megelőzően vagy azt követően az életben maradt munkaszolgálatosokat pedig különböző katonai alakulatok kísérték Zombor felé.

Strausz Imre bori munkaszolgálatos elmondása szerint „Újvidék után a munkaszolgálatosok fegyelme meglazult, akárcsak a kereté. Éhezünk, élelmiszert nem találtunk a tanyákon, ezért a kukoricásba vettük be magunkat. A német löni kezdett ránk, de én megmenekültem. A keret jó híreket terjesztett, hogy kapunk majd kétnapi élelmet. Német autók jöttek. A németek nem vették jónéven, sőt idegesítette őket, hogy a munkaszolgálatosok szétszóródtak. A német parancsnok szólt a magyarnak, hogy gyűjtsék össze a munkaszolgálatosokat, hogy rend legyen. A helyi németek, a svábok ekkor puskatussal vertek minket a cservenkai téglagyárba.⁹

⁹ Strausz Imre. Telefoninterjúk: 2007. 03. 06. és 2007. 03. 07.

A KÖRNYEZET

Major Nándor a Cservenkától kilenc kilométerre lévő Veprődön (Krušćić, Weprowatz, Ebersdorf) gyerekként élte át ezt az időszakot. Íróként így jellemezte azt a természeti és emberi környezetet, ahová a bori munkaszolgálatosok megérkeztek: „Azokban az őszi napokban – amikor a mi bácskai parasztunknak egyébként annyi a munkája, hogy se lát, se hall – senki sem dolgozott. A kukoricatáblák sárgán, érintetlenül zizegtek a határban, a répaföldek buján zöldelltek, a tarlók szántatlanul heverték. Azok a férfiak, akiket még nem vittek a frontokra, otthon heverésztek vagy susmogva, vagy a kocsmában ültek-ittak; [...] akinek oka volt rá, csomagolta batyuját és megkezdődött a nagy népvándorlás. A Tiszánál már régóta dörögtek az ágyuk és csatakos zöldruhás és sárgaruhás katonák vonultak előre-hátra, éjjel-nappal. Ha besötétedett, a határban körös-körül mindenfelé puska- és géppuskaropogás hallatszott. A határba ilyenkor az menjen, aki tudja, mit akar. Mert végtelenek voltak a kukoricatáblák s már senki sem tudta számon tartani, ki, mikor és miért tűnt el a faluból, hová ment, mit csinált; csak egyet tudott mindenki, azt, amit hallott: minden áldott éjjel

környeskörül (sic!) a határban ropogtak a puskák. 1944. október első napjaiban voltunk.”¹⁰

CSERVENKA KÖZSÉG

Rendelkezésünkre áll Cservenka községről egy 1944-es térkép másolata.¹¹ Ennek alapján pontosan meghatározható a bori menet cservenkai útvonala. A bori menet dél-kelet irányból, a telecskai dombok (Telečka bila) alatt és a Ferenc-csatorna (Franzens Kanal, Kanal Kralja Petra I., Veliki kanal)¹² vonalát követve Szenttamás, Verbász, Kúla irányából érte el gyalog Cservenkát. Ez egyben az Újvidék–Verbász–Kúla–Cservenka–Ószivác–Zombor vasútvonal iránya is. A közúton haladó bori

¹⁰ Major Nándor: Ő is megjárta a poklot. Ifjúság. (Újvidék), 1956. 03. 10. 8. o.

¹¹ A térképmásolat gyakran három nyelven (német, magyar, szerb) tünteti fel a cservenkai helység- és utcaneveket, valamint feltünteti minden egyes ház tulajdonosának nevét. (A helység- és utcaneveket a térképen megadott nyelveken közlöm.) Az 1944-es állapotokat tükröző, eredeti térképről készült, újrarajzolt térképmásolatot Karl Beel készítette Münchenben, 1980. 08. 01-én. Ortsplan [helyi térkép], Tscherwenka 1944 von Karl Beel (méretarány: 1:3330).

¹²Ferenc-csatorna, más néven Duna–Tisza–Duna-csatorna (Kanal Dunav-Tisa-Dunav).

menet Verbásznál keresztezte az észak-déli, Újvidék–Szabadka vasútvonalat és úgy érte el Cservenkát. A község határában, a Stross Unterdorf utcán mintegy 400 métert megtéve elérte a főutcat (Hauptgasse, Kralja Alexandra ulica, Horthy Miklós út). Itt, Cservenka központját messze elkerülve északkeletnek, a téglagyár felé vezető útra fordult. A Pfälzer utcán (Nikola Pasica ulica) menet kb. 700 métert haladva elérte a bakterháznál (Wächterhaus) és ugyanitt a bővízű patakot (Hanfwasser). A menet mintegy 250 méter megtétele után érte el balról – a térkép szerint – három sín párral rendelkező téglagyári állomást (Bahnhof Ziegelei). Ezzel szemben volt és ma is itt van a téglagyár főbejárata. A téglagyár utcafelőli szakasza mintegy 250 m hosszú, míg a téglagyár utcafrontja valamint az első ház sor között mintegy 100 m a távolság. A gazdasági udvarral rendelkező hosszú parasztházak mögött kezdődnek a dimbes-dombos kukoricaföldek. Utána a szintén dombon lévő, nagynak mondható izraelita temető található, majd pedig a szőlők kezdődnek és borospincék sorakoznak.

A téglagyári állomás a Szabadka és Zombor közötti vasútvonal cservenkai mellékállomása. A vasútvonal a község keleti és déli határán fut végig, majd becsatlakozik az Újvidék–Zombor fővonalba és együtt futnak be a cservenkai főállomásra (Hauptbahnhof).

A boriak menete induláskor mintegy 3400 főt számlált. A reformadventista munkaszolgálatosok Belgrád (Beograd) előtt megszöktek (kb. 16 fő). A gyalogmenet Belgrádig és Zimonyig (Zemun, Semlin), majd pedig Pancsováig (Pančevo, Pantschowa, Banstadt) további egy

tucat főt veszített (gyilkosságok és szökések). A Bánátban 150–200 fő lehetett a veszteség (döntő többségüket meggyilkolták), míg Titel és Újvidék között a meggyilkolt zsidó munkaszolgálatosok száma tíz körül lehetett. Újvidéken mintegy 20–30 fő szökött meg, míg Újvidék és Cservenka között a meggyilkolt zsidó munkaszolgálatosok száma 30 fő körül lehetett. Az általam megbecsült veszteség alapján a cservenkai téglagyárba mintegy 3100 bori munkaszolgálatos érkezhettek meg.¹³ A Cservenkára megérkezettek között mintegy 144 Jehova Tanú és hét nazarénus volt. A Jehova Tanúi kivétel nélkül a cservenkai téglagyárba kerültek, míg a nazarénusok – a gondjaikra bízott lovakkal együtt – a bori keret közelében vagy cservenkai parasztházaknál kerültek elhelyezésre. A német összefoglaló jelentés a Cservenkára érkezett „menetoszlop” legvalószínűbb létszámadatát ehhez nagyon hasonlóan, „kb. 3.000 fogolyban” határozta meg. A jelentés megállapította, hogy „ennél pontosabban már

¹³ A második lépcsőben elindítottak pontos létszáma éppúgy nem ismert, mint az egyes állomáshelyekre megérkezők létszáma. A jabukai tömeggyilkosságon kívül nem tudjuk, hogy hány bori zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg útközben, mint ahogyan a megszököttek pontos számát sem ismerjük. Az itt felsorolt veszteségszámok az idézésre itt nem kerülő visszaemlékezések, interjúk, irodalmi hivatkozások stb. alapján általam megbecsült, értelemszerűen pontatlan adatok. Mindebből következően, a Cservenkára megérkezett bori munkaszolgálatosok száma is csak hozzávetőleges.

nem lehet megállapítani ezt a számot”.¹⁴ Mindez összességében azt jelenti, hogy a cservenkai téglagyárba

¹⁴ Német összefoglaló jelentés: A Cservenkán valamint a Cservenka és Baja útvonalon történt gyilkosságok ügyében a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) nyomozás indult. A nyomozás a Náci Bűnök Kutatására szakosodott ludwigsburgi Központi Hivatal (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen) kezdeményezésére az 1960-as években indult. Tanúvallomásokot szereztek be volt bori munkaszolgálatosoktól és levéltárakból, kihallgattak német parancsnokokat és katonákat valamint az NSZK-ban élő cservenkai lakosokat. Összesen mintegy 400 főt hallgattak ki és a nyomozati anyag kb. 5.000 oldalt tesz ki. A gyilkosságok elkövetésével végül 22 német katonát gyanúsítottak meg és két német parancsnok esetében tettek vádemeléseit javaslatot. Az offenburgi államügyészség (Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht, Offenburg) azonban bizonyítékok hiányában a gyanúsítást nem tartotta megalapozottnak és senki ellen nem emelt vádat. Az ügy 1972. 09. 08-án lezárult. Az összes megszerzett információ és nyomozati eredmény alapján az offenburgi államügyészség összeállított egy 104 oldalas összefoglaló jelentést (Cservenka–Sombor. Abschlussverfügung [Záró rendelkezés]. 1 Js 9/68. Offenburg, 21. 02. 1972.). A tanulmányban „német összefoglaló jelentésnek” vagy „német jelentésnek” nevezett dokumentum erre az anyagra hivatkozik. A német összefoglaló jelentés valamint a teljes nyomozati anyag és a tanulmányban idézett tanúvallomások

tereltek kb. 95,2 százaléka (kb. 3.000 fő) zsidó, míg 4,8 százaléka (kb. 144 fő) Jehova Tanúi munkaszolgálatos volt.

A BUDAPESTI TELEFONHÍVÁS

A bori menetoszlopot Cservenka határában már a német helyi parancsnok várta. A német összefoglaló jelentés tényként kezeli, hogy miután „zsidók dél felől bemasírozó menetoszlopát jelentették” Karl Hermann Fogy SS-századosnak, Cservenka akkori állomásparancsnokának, ő kilovagolt a helyszínre.¹⁵ Fogy saját tanúvallomására hivatkozva a jelentés szintén tényként fogadta el, hogy Fogy Cservanka déli kijáratánál „a téglagyárhoz utasította a menetoszlopot”. Karl Hermann Fogy fontos katonai beosztást betöltő személy volt Cservenkán. A német jelentés szerint 1944 júliusától „Fogy volt a legidősebb és az egyetlen birodalmi német tiszt Cservenkán. Már tagja volt a 31. „Handschar” (korábban 1. horvát) Waffen-SS-hegyi hadosztálynak, amely 1944 júliusában beolvadt a „Kama” (korábban 2. horvát) Waffen-SS-hegyi hadosztályba, és amely aztán az

egyaránt a Náci Bűnök Kutatására szakosodott ludwigsburgi Központi Hivatalban található (Bundesarchiv B 162/20332.).

¹⁵ Német összefoglaló jelentés. Uo. 8–9. o.

1944 nyarán újból felállított 31. „Cseh- és Morvaország” önkéntes SS-gránátos hadosztály magvát képezte.”¹⁶

A német katonai döntés nyomán, magyar és német katonai kíséret mellett a téglagyárba irányított bori munkaszolgálatosok október 5-én este elhelyezkedtek a téglagyárban. A téglagyár őrzésével, vagyis a bori keret leváltásával kapcsolatban a német jelentés „fontos tanúnak” nevezte Alfred Müllert, cservenkai születésű és lakhelyű szakaszvezetőt.¹⁷ Ő eredetileg a „Pinz Eugen” SS-hadosztálynál szolgált, de hazaengedték szabadságra. A front közeledtével azonban már nem tudott visszamenni alakulatához, így visszatartották Cservenkán, és mint kiképzőt a zászlóaljörzshöz osztották be. Ő tanúvallomásában azt közölte, hogy „a foglyok megérkezésének napján Fogy megparancsolta neki, hogy vegye át azok őrzését. Erre ő embereivel a téglagyárhoz masírozott, ahol azonban a magyar őrség elutasította őt. Fogy, akinek jelentést tett erről, először visszavonta parancsát.”¹⁸ Müller „a következő reggelen [október 6.] ismét fölvonult embereivel a téglagyárhoz. Ott aztán adatai szerint látta, hogyan tárgyal Fogy az átadásról a magyar őrcsapat parancsnokaival. Állítása szerint a helyzet feszült volt. A honvédek végül állítólag visszavonultak, és átengedték az SS-nek a foglyok őrzését. Vallomásában Müller utal arra, hogy a foglyok átadása nem ment súrlódásmentesen. Szerinte a magyar örök erősen vonakodtak az SS kezébe

¹⁶ Német összefoglaló jelentés. Uo. 33. o.

¹⁷ Német összefoglaló jelentés. Uo. 10.

¹⁸ Német összefoglaló jelentés. Uo. 10.

adni a foglyokat.”¹⁹ A német jelentés más beszámolóra hivatkozva azt rögzítette, hogy „a német parancsnok, Fogy először hiábavalóan követelte a magyar parancsnoktól, Ladislaw Páltól [Páll László] a foglyok átadását az SS-nek. A magyar parancsnok eszerint elutasította ezt a követelést, mire a szövetségesek hevesen vitatkoztak, sőt lőfegyverhasználattal fenyegetőztek. Erre föl abban egyeztek meg, hogy 'Budapesttől' kérnek döntést. Ez a szerv aztán a németek mellett döntött, és megparancsolta az SS-nek való átadást. Mindazonáltal egyetlen tanú sem erősíti meg ezt a részletet. Nincs alátámasztva ez a budapesti telefonhívás.”²⁰

A „budapesti telefonhívásról” magyar források is említést tesznek. A cservenkai tömeggyilkosság átélője, Palásti László író, a bori munkaszolgálat egyik első krónikása 1945-ben megjelent riportjában számolt be ennek körülményeiről.²¹ Palásti Budapesten, 1945. június 24-én reggel találkozott Szál Antal hadnaggyal, a bori Heidenau altábor egykori parancsnokával, a Cservenkára érkezett menetoszlop egyik kísérőjével. Az újságban szó szerint idézett beszélgetésük során Szál Antal „Vogel SS-

¹⁹ Német összefoglaló jelentés. Uo. 10.

²⁰ Német összefoglaló jelentés. Uo. 10.

²¹ Palásti László: Téves telefonkapcsolás miatt pusztult el Cservenkán 529 munkaszolgálatos. Vogel SS-tábornok ágyból, pizsamában adott parancsot a vérengzésre. A Reggel (Budapesten megjelenő, hétfői lap), 18. évf. 1945. 06. 25. 8. o.

tábornoknak”²² nevezte a menetoszlopot a téglagyárba irányító és a parancsnokság átadását elrendelő „náci” tisztet. Száll Antal szerint a bori keret már ekkor tudta, hogy a németek „vérfürdőt akarnak rendezni”. Száll Antal kerékpárral „egy magyar főhadnaggal” együtt Zomborba ment, ahonnan telefonon felhívta a Honvédelmi Minisztériumot. A telefonkapcsolat sikerült Budapesttel, de a minisztériumi „házi központ” nem az illetékes osztályt kapcsolta, majd Budapest bontotta a vonalat. Másfél órát próbálkoztak még, de nem tudtak ismét kapcsolatba lépni a Honvédelmi Minisztériummal. Dolgavégezetlenül tértek vissza Cservenkára. Palásti azt is idézi még a hadnagytól, hogy „Vogel” adott parancsot a vérengzésre, aminek a végrehajtásáról Szál már csak a zombori visszaérkezését követően értesült.

Tolnai Gábor irodalomtörténész szintén készített interjút Száll Antallal.²³ A Tolnai által először 1969-ben publikált, Radnóti Miklós bori útját nyomon követő tanulmányában részletesen és sokszor idézte Száll Antalt. A hadnagy szerint egy cservenkai „falusi házban” szállásolták el, amikor „...egyszer csak hajnalban rohan be valaki, hogy baj van. A mellettem lévő szobában volt Pataki főhadnagy. Hallom a hangos beszélgetést...

²² Száll Antal „Vogelt” SS Ortskommandant-nak nevezi, ami SS parancsnoknak lehet fordítani.

²³ Tolnai Gábor nem nevezte meg a Száll Antallal történt találkozásának helyet és időpontját. A beszélgetésre azonban nyilvánvalóan Budapesten, az 1960-as évek végén, magnó igénybevételével került sor. A magnókazetta jelenleg nem fellelhető.

Jelentik, hogy SS-ek körülvették a tábort, a keretet elzavarták, és elkezdtek lövöldözni. – Nem szabad hagyni – mondom –, el kell menni az SS-parancsnokságra, tiltakozni kell... mi nem tartozunk alájuk, mi a magyar parancsnokság alá tartozunk, mi a magyar parancsnokságnak tartozunk felelősséggel az emberekért... Sikerült rávenni, hogy... menjünk el a parancsnokságra... Persze arról szó sem lehetett, hogy a tábornok úrhoz be tudjunk jutni, hanem valami segédtsíjtjéhez, azt hiszem századosi vagy főhadnagyi rangban lehetett. Nagy pökhendien fogadott, fekvé. Először ki akart bennünket dobni, hogy álmából felzavarjuk... Amikor azután Pataki előadta... hogy miért jöttünk, akkor irtózatosan kikelt magából: lehordott bennünket, hogy maguk izék, ilyen meg olyan bérencek, stb. stb. Örüljenek, hogy még szabadon vannak, és tűnjenek el. Szóval magyarán mondva, elzavart minket...". Száll Antal ekkor – elmondása szerint – kiment a téglagyárhoz és a látványról így számolt be Tolnainak: „Nem is voltam talán eszemnél, amikor a megtörténtekeket láttam... Újabb SS-különítmény érkezett, tudunkra adva, hogy sürgősen távozzunk el, még mielőtt arra a sorsra jutunk, mint akik ott vannak a gödörben. Azt mondtam Patakinak, itt egyet lehet tenni, azonnal be kell menni Zomborba, és a magyar Honvédelmi Minisztériumba kell sürgönyözni, telefonálni, azonnal valami intézkedést kell kérni... Sikerült is Patakit rábeszélnem arra, hogy bemenjünk a parancsnokságra; négyen vagy öten bementünk. Zombor már evakuálás előtt volt, találtunk egy alezredest... a nevére már nem emlékszem... de

ennek a legfőbb törekvése az volt, hogy a holmiját hogyan tudja biztonságba helyezni, és hogyan tud onnan minél hamarabb elmenni... A végén kitűnt, hogy nincs intézkedési terv. Volt még egy lehetőség, működött egy telexszerű gép... Sikerült rávenni egy szakaszvezetőt, aki azt még akkor kezelte, hogy jelzést küldjön Budapestre... Azonnal intézkedést kértünk a további atrocitások megszüntetésére. Vártunk másnapig, semmiféle intézkedés nem történt...”²⁴

Egy szökött bori zsidó munkaszolgálatos a budapesti Zsidó Tanács tisztviselője előtt, 1944. október 14-én tett beszámolója alapján arra lehet következtetni, hogy Száll Antal a menetoszlop parancsnokával, Pataki Ferenc főhadnaggal ment Zomborba.²⁵ A magát megnevezni nem akaró munkaszolgálatos szerint a telefonkapcsolat a Honvédelmi Minisztériummal nem sikerült, ezért Száll Antal Zomborból vonattal Budapestre utazott. „Száll hadnagy útja eredménytelen maradt, a Honvédelmi Minisztériumban semmit elintézni nem

²⁴ Tolnai Gábor: A meredek út végső szakasza. In: Nőnek az árnyak. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 224–225. o. Az első közlésre helye: Tolnai Gábor: A „Meredek út” végső szakasza. Irodalomtörténet, 51. évf. (Új folyam, 1.) 1969. 3. sz. 267–268. o. A szöveget szó szerint közlöm, úgy, ahogy azt Tolnai Gábor – a kipontozott részeket is beleértve – közreadta.

²⁵ Domonkos István (közreadta): Két ismeretlen jegyzőkönyv. Szökött munkaszolgálatosok mondták tollba. Új Írás, 27. évf. 1988. 9. sz. 102–103. o.

tudott.”²⁶ A bori munkaszolgálatos szerint Száll ezután visszatért Cservenkára, majd ezt követően a magyar keret átadta a munkaszolgálatosokat a németeknek.

A bori menet parancsnok-helyettesét, a már idézett Juhász Pál főhadnagyot, a háború befejezését követően felelősségre vonták Budapesten. A népbírósági anyagában fellelhető, 1946. október 19-én kelt tanúvallomása szerint a tiszteket Cservenkán a faluban szállásolták el, mások szerint a téglagyárral szembeni vasútállomáson. „A keretet elzavarták a németek a téglagyárból, de Pataky fhdgy. [Pataki főhadnagy] parancsára továbbra is a téglagyár mellett lévő vasútállomáson kellett nekik tartózkodni. Pataky és Száll hdgy. [hadnagy] pénteken délelőtt bementek Zomborba, hogy a HM-ből [Honvédelmi Minisztériumból] utasítást kérjenek, a muszosok [munkaszolgálatosok] további sorsára vonatkozóan. Választ nem kaptak, szombaton szóltam Pataky fhdgy.-nak, hogy intézkedjen, legalább egy írást kaptunk [kapjunk] a német parancsnoktól, hogy milyen parancsra vették el tőlünk a muszosokat. Pataky fhdgy. volt a német pságon [parancsnokságon], azonban csak annyit tudott elérni, hogy a jehovistákat [Jehova Tanúkat] kivehessük a muszok közül.”²⁷ Juhász Pál a

²⁶ Domonkos István (közreadta): Két ismeretlen jegyzőkönyv. Szökött munkaszolgálatosok mondták tollba. Új Írás, 27. évf. 1988. 9. sz. 103. o.

²⁷ Jegyzőkönyv. Juhász Pál kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz.: nincs. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 75. o.

népbírószági tárgyalása során mindezt azzal egészítette ki, hogy a bori keret a cservenkai megérkezés másnapjának reggelén tovább akart a munkaszolgálatosokkal indulni, de „egy német tiszt közölte vele, hogy előző este kapott felettesétől parancsot a muszosok átvételére. Pataki ez ellen tiltakozott és halasztást kért, míg be nem megy Zomborba jelenteni telefonon felettesének a dolgot. A németek nem adtak haladékot, hanem átvették a musz [munkaszolgálatos] századot. Pataki az átvétel reggelén be is ment Zomborba és mint az [azt] később nekem mesélte, próbált érintkezésbe lépni telefonon a felettes parancsnoksággal, de sikertelenül. Visszajött estefelé Zomborból és egy újabb ötlettel próbálkozott, hogy a muszosokat megmentse. Elment a német parancsnokhoz és azt állítván, hogy a felettesei írásbeli német parancsot kívánnak tőle kéri, hogy ezen parancs másolatát adják [adja] ki neki és az eredetét is mutassa meg. A német parancsnok erre méregbe jött és azt mondta Patakinak, hogy ne járjon a szája, mert majd őt is a zsidók közzé [közé] vágják.”²⁸ A Juhász Pállal azonos népbírószági perben, szintén gyanúsítottként szereplő Asztalos Ferenc szakaszvezető kihallgatási jegyzőkönyvében megerősítette a Pataki Ferenc és Száll Antal zombori útján azt, hogy „a muszosokra vonatkozólag intézkedést

²⁸ Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb.I.4949/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 61. o.

kérjenek”.²⁹ A népbíróági perükben volt olyan Cservenkát átélte bori zsidó munkaszolgálatos, Fényes László budapesti „rendőrigazgató”, aki megerősítette Patakinak és Szállnak a munkaszolgálatosok megmentésére irányuló zombori útját.³⁰ A népbíróóság azonban nem fogadta ezt el és ítéletének indoklásában kimondta, hogy a munkaszolgálatosok átadása „minden szükség és kényszer nélkül történt, ezt még a németek követelésével szemben is meg tudták volna akadályozni.” Az átadás „célja nyilvánvaló volt. Nevezetesen az, hogy minél hamarabb megszabaduljanak a munkaszolgálatosoktól és minél többen pusztuljanak el közülük. [...] A vezetők azonban a bekövetkezendő gyilkosságok biztos tudatában gyáván tovább mentek, sorsukra hagyva a szerencsétleneket.”³¹ A népbíróóság ezáltal elfogadta a vádiratba foglaltakat, miszerint Juhász Pál Cservenkán a munkaszolgálatosokat „a kapott

²⁹ Jegyzőkönyv. Asztalos Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 21. Nytsz.: nincs. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 60. o.

³⁰ Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Fényes László tanúvallomása. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz.: Nb.I.4949/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 70. o.

³¹ Ítélet. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz.: Nb.I.4948/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 131. o.

parancs ellenére átadta a német SS-nek... [...] Terhelt, mint parancsnok meg sem kísérelte a gondjaira bízott munkaszolgálatosok megvédését”.³² Juhász Pált ezért és az itt nem említett háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélték, majd Asztalos Ferencsel egy napon, 1947. március 18-án kivégezték.

A kapcsolatfelvétel kérdésében nem perdöntő, de idézésre érdemes Gátföldy Egon ezredesnek, a Honvédelmi Minisztériumnak a munkaszolgálat felügyeletét ellátó egyik befolyásos vezetőjének 1944 végén vagy 1945 elején kelt visszaemlékezése.³³ Ebben a bori munkaszolgálatosok visszavonulásáról azt írta, hogy „Az egyik oszlopot a bács megyei Kúlánál egy SS hadosztály, melynek parancsnoka Grassy vezérőrnagy volt, támadta meg és több száz főt végzett ki abból.”³⁴ Gátföldy idézett mondata több lényeges pontatlanságot tartalmaz, de a visszaemlékezésében az is benne értendő,

³² Vádirat. Juhász Pál és Asztalos Ferenc elleni vádirat. Budapest, 1946. 11. 21. Nytsz.: 1946. Nü. 13283. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 96. o.

³³ Gátföldy Egon a második világháború alatt 14 hónapig volt a munkaszolgálat felügyeletét ellátó egyik vezető: a Honvédelmi Minisztérium Munkaügyi Főcsoportfőnökségén belül működő, Horny Ernő vezérőrnagy által irányított, XI. Csoportfőnökség 43. osztályának volt a vezetője.

³⁴ Csapody Tamás (közreadja): Gátföldy Egon ezredes visszaemlékezése. Hadtörténelmi Közlemények, 2009. 122. évf. 3. sz. (szeptember) 849–862. o.

hogy a tömeggyilkosság a Honvédelmi Minisztérium tudtán kívül, tőlük függetlenül, a németek erőszakos fellépése nyomán következett be.

A Száll Antal–Pataki Ferenc-féle „telefonos”, „telexszerű”, „személyes” budapesti kapcsolatfelvételnek vagy a németekkel való tárgyalásnak nem maradt fenn semmilyen minisztériumi, hivatalos dokumentuma. Ugyanez mondható el a tömeggyilkosságot elkövető német katonák oldaláról. A német jelentés sem tud sem magyar, sem pedig német írott dokumentumról, az átvételre és a tömeggyilkosság elrendelésére vonatkozó írott parancsról.

A visszaemlékezések szerint Száll Antal hadnagy egyike volt az emberséges bori keretlegényeknek, aki táborparancsnokként és a menetoszlop kísérőjeként egyaránt kivívta a munkaszolgálatosok megbecsülését. 1945 után a népbíróság sem ítélte el. Ebbe az egyértelműen pozitív képbe illeszkedik mindaz, ami Cservenka kapcsán tőle idézhető és róla elmondható. (A második világháború után Pataki Ferenc főhadnagy, menetparancsnok sorsa pedig ismeretlen, sohasem került népbíróság elé és interjút sem adott.) Száll Antal többféleképpen előadott és saját kezdeményező és megmentő szerepét minden esetben középpontba helyező beszámolóiból egy, a munkaszolgálatosok védelmében a végsőig elmenő keret képe rajzolódik ki. A bori keret parancsnokainak és tagjainak a Bor és Cservenka közötti menetelés időszaka alatt tanúsított magatartása, legfőképpen pedig a zsidó munkaszolgálatosok nagyszámú meggyilkolása azonban

éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Száll Antal beszámolóit messze túlzónak, az önvédelem és a bori keret felelősség-elhárításának igazolhatatlan eszközének tartom. (Száll Antal nem mondott igazat: jelen volt Cservenkán a tömeggyilkosság éjszakáján!) Palásti László bulvár jellegű riportjában arra az álláspontra helyezkedett, hogy egy „téves telefonkapcsolat” miatt pusztultak el a munkaszolgálatosok Cservenkán. Palásti tényként kezeli a pusztá feltételezést, miszerint a Honvédelmi Minisztérium és a bori keret meg akarta és meg tudta volna akadályozni a tömeggyilkosságot. A Juhász Pál menetparancsnok-helyettes ügyében ítélező népbíróóság viszont éppen ennek ellenkezőjét látta bizonyítottnak: a bori keret nem hajtotta végre a menet továbbvitelére vonatkozó eredeti parancsot és bár katonai ereje lett volna hozzá, a munkaszolgálatosokat nem védte meg és ellenállás nélkül kiszolgáltatta őket a németeknek. A népbíróósági per dokumentációjában fellelhető 36 bori munkaszolgálatos és bori keretlegény tanúvallomásának egyike sem, továbbá egyetlen dokumentum sem cáfolta azonban a Száll–Pataki-féle, németekkel szembeni ellenállás lépéseiről és a budapesti kapcsolatfelvételre irányuló, zombori úttal kapcsolatban elhangzottakat. Ebben – és hangsúlyozottan kizárólag ebben – a vádpontban tévedett a népbíróóság és saját dokumentációja alapján megalapozatlanul mondta ki ebben a tekintetben Juhász Pált bűnösnek.

Mindezek után nem látjuk tisztán a Honvédelmi Minisztériumnak, a bori keretnek, ezen belül is elsősorban a tiszteknek az átadásban vagy átengedésben

játszott szerepét, a magyar oldalon fennálló ellenállást, annak mértékét és a fizikai ellenállás lehetőségét. Azt azonban egyértelműen tudjuk, hogy a tömeggyilkosság megkezdéséig a cservenkai megérkezést követően több mint két nap telt el. A vérengzés elkövetésének szándéka már a megérkezés napjának estéjén vagy másnap reggel megfogalmazódott. A magyar és a német katonáknak egyaránt ennyi idő állt a rendelkezésre a tömeggyilkosság megakadályozására és annak megszervezésére. Az átvételre a megérkezést követő napon, október 6-án került sor.

A MAGYAR KATONAI KERET CSERVENKÁN

Juhász Pál és Asztalos Ferenc népbíróági perében a népbíróság nagy jelentőséget tulajdonított a cservenkai magyar katonai keret létszámának és katonai erejének. Juhász Pál tárgyaláson elmondott szavai szerint „a lakosság között sok volt a sváb, itt volt a bánáti [bácskai] bevonulási központja [központ]. Kb. 100 SS katona tartózkodott a városban és a mi keretünk összesen 120 főből állott”.³⁵ (A tiszteket a téglagyárral szembeni

³⁵ Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Fényes László tanúvallomása. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz: Nb.I.4949/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 61. o.

állomásépületben, a keretet innen kb. egy kilométerre, a község belterületén álló iskolaépületben szállásolták el.) A magyar-német katonák létszamaránya, azok kiképzettségi foka és fegyverzetük kérdésében a népbíróság a Cservenkát túlélő bori zsidó munkaszolgálatosok álláspontját tette magáévá: „a német SS-ek a szomszédos községekből összeszedett fiatalemberek voltak, alig 30-nál többen, míg ezzel szemben a magyar keret teljes hadifelszereléssel ellátva mintegy 120 főből állott.”³⁶ Olyan bori munkaszolgálatos tanú állításából állt mindez össze, akik azt mondták pl., hogy a németek „alig egypár, igen fiatal”, „fegyvert először látó”, „újoncok”-ok voltak.³⁷ Másoknak tudomása volt arról, hogy a Cservenka melletti „Újverbászon erős magyar csapattest állomásozott”,³⁸ megint másnak pedig arról, hogy „menetelés közben látták, hogy a „Cservenkához eső helyiségek kaszárnyáiban nagyszámú

³⁶ Ítélet. Juhász Pál és Asztalos Ferenc ítélete. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz: Nb.I.4948/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 101. o.

³⁷ Katz Gyula. Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz: Nb.I.4949/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 61. o.

³⁸ Szilasi György. Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Fényes László tanúvallomása. Budapest, 1947. 03. 17. Nytsz: Nb.I.4949/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 67. o.

magyar katonaság táborozik”.³⁹ A tanúk és a népbíróság mindebből azt a következtetést vonata le, hogy a bori keret létszámát, fegyverzetét, kiképzettségét, harcedzettségét tekintve jóval magasabb harcértéket képviselt, amit, ha szándékában állt volna érvényesíteni, akkor meg tudta volna védeni a bori munkaszolgálatosokat. Amennyiben a bori keret élt volna a környéken állomásozó magyar katonaság igénybevételének lehetőségével, akkor még nagyobb erőfölényre tett volna szert. Mindezek miatt a vérengzésre nem került volna sor. A menetparancsnok-helyettes – ebben a vádpontban történő – bűnösségének kimondásával, a népbíróság egyben kimondta a magyar keret bűnösségét is a tömeggyilkosságban. A menetszlop magyar parancsnokai háborús bűncselekményt követett el azzal, hogy erőfölényük birtokában nem szálltak végső soron fegyverrel szembe a németekkel és hagyták meggyilkolni a nekik alárendelt katonai munkaszolgálatosokat. A népbíróság jogerős ítéletében mindezt úgy mondta ki, hogy a sértetti oldalon meghallgatott tanúk álláspontját kritika nélkül fogadta el, a vádlotti oldalon állók álláspontjának ellenkezőjét nem bizonyította; semmilyen magyar, német vagy jugoszláv katonai dokumentumot nem szerzett be és erre kísérletet sem tett; szakértők bevonását nem kezdeményezte és

³⁹ Kádár László. Jegyzőkönyv. Juhász Pál és Asztalos Ferenc tárgyalási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 03. 18. Nytsz: Nb.I.4949/1946/5. BFL XXV.1.a 4948/1946. Nb. Juhász Pál és társa (Asztalos Ferenc). 62. o.

nem tájékozódott a korabeli közigazgatási-, katonai- és politikai viszonyokról.

A német oldalon szintén a számonkérés szándékával és a háborús bűnök elkövetőinek személyazonosságának megállapítása érdekében történt a nyomozás. Az ennek az eredményeit tükröző német összefoglaló jelentés is nagyon részletesen foglalkozott a térség civil és katonai viszonyaival.⁴⁰ A jelentés a magyar katonai keret létszámát nem tudta meghatározni, a környékbeli magyar katonai alakulatokról pedig egyáltalán nem tett említést. A német alakulatok részletes leírása mellett azonban adós marad a pontos létszámadatokkal és a fegyverzet meghatározásával. Mindez részben magyarázható a front alakulásához igazodó, folyamatos csapatösszevonásokat és csapatmozgásokat jelentő bonyolult helyzettel. A jelentésből azonban annyi kiderül, hogy a 31. SS tüzérezred 1. zászlóaljtorzsének székhelye Cservenkán volt, hogy ennek három ütege állomásozott itt. Az ütegek összlétszáma 800 fő körül mozgott és ezekből az ütegekből csoportosítottak át a munkaszolgálatosok őrzésére összesen mintegy 60–80 katonát. A munkaszolgálatos fogadására és téglagyárba kísérésére kb. 40–50 fős riadóegységet állítottak fel és fegyvereztek fel. Az ütegek katonái többségében valóban nagyon fiatal vagy idős népi németekből, kiképzetlen, helyi svábokból állt. A híradós alakulat kb. tíz, kiképzetlen katonáját vezényelték szintén a téglagyárhoz. Cservenkán volt még ismeretlen számú bosnyák és horvát SS-katona is. A

⁴⁰ Német összefoglaló jelentés. Uo. 10–17. o.

fegyverzetük hiányosnak mondható, de minden ütegnek nagy számban állt rendelkezésre puska. Az egyik szakasz esetében az derült ki, hogy legalább 10 db félautomata puskával rendelkeztek. Cservenkán két, az ütegek által őrzött lőszerraktár is volt.⁴¹

A helyi lakosság németbarát volt, jelentős részben a lakosság férfitagjaiból verbuválódott férfiak alkották a helyi katonai erőket. A közigazgatás összeomlóban volt, a helyi lakosság már elkezdett nyugat felé menekülni.

A magyar katonai keret megfelelő ellátás mellett, saját terhének szállítása és életveszélyes fenyegetések nélkül, de szintén gyalog tette meg a Bor és Cservenka közti utat. A folyamatosan beígért vasúti szállítás hiánya őket is sújtotta, a logisztikai hiányosságok részben őket is érintették. A gyalogmenet során közülük jelentős számban bizonyították, hogy az alárendeltségükben menetelő zsidó munkaszolgálatosokat gyűlölték, becsapták és az elkerülhető gyilkosságok ellen sem tettek meg mindent. Nagyon sok esetben saját maguk voltak okozói a német katonák gyilkosságainak és saját maguk is gyilkoltak. A németek által megszállt Bánátban és a magyarok által megszállt Bácskában hozzászórtak ahhoz, hogy a németekkel együtt gyilkosaik a zsidó munkaszolgálatosoknak. Bácskában hiába mentek Magyarországhoz tartozó területen, az országnak ezt a részét is megszállták a németek. A magyar keret a menetelés heteiben fizikailag és mentálisan egyaránt hozzászórt a zsidó munkaszolgálatosok folyamatos gyilkolásához. Ahhoz, hogy Belgrád után egész biztosan

⁴¹ Német összefoglaló jelentés. Uo. 17. o.

nem kellett naponta elszámolni velük, a menet parancsnokai szabad kezet hagytak a legénységnek és a német kísérőknek, a Honvédelmi Minisztériumból sem érkezett semmilyen elmarasztaló üzenet, vagy felelősségre vonást igénylő parancs. A Cservenkáig történtek önmagában véve kimerítik a folytatólagosan elkövetett háborús bűncselekmények kategóriáját, mind a Honvédelmi Minisztérium, mind a menetparancsnokok, mind pedig a bori keret és természetesen a menetet kísérő német katonák vonatkozásában.

A népbírószági ítéletben foglaltak nem alaptalanok a fiatal, kiképzetlen, újonc, kevés fegyverzettel ellátott katonákkal kapcsolatban. A népbírószágnak azonban fogalma sem volt, mint ahogyan a sértett tanúknak sem lehetett fogalma arról, hogy Cservenkán az őket téglagyárba kísérőkön és a tömeggyilkosságot elkövetőkön kívül milyen katonai egységek, milyen számban és fegyverzettel rendelkeztek Cservenkán és környékén. Az adott katonai, közigazgatási és civil lakosságot érintő helyzetben teljesen esélytelen lett volna egy fegyveres ellenállás a magyar keret részéről. Ennek a lehetősége október 5-e előtt jóval korábban sem lett volna meg. Ennek a katonai lehetetlenségén túlmenően a magyar miniszteriális és bori keret oldalán lévő morális lehetősége már talán Borban, de menetelés során egész biztosan elveszett. Az, hogy magyar katona fegyverrel védjen meg magyar zsidót a németekkel szemben, az a doni áttörés, Magyarország német megszállása és a deportálások után, Borban pedig

Marányi Ede táborparancsnok megérkezése után, elképzelhetetlen volt.

A népbíróság tehát a fegyverhasználat kilátásba helyezése vagy a használatának vonatkozásában, annak összes körülményét tekintve, megalapozatlan ítéletet hozott és irreális elvárásokat támasztott a magyar kerettel kapcsolatban. A népbíróság megvizsgálatlanul hagyta a magyar tisztek által tanúsított ellenállás mibenlétét, a vádlottak és néhány tanú erre vonatkozó állításának megalapozottságát. Nem került vizsgálatra az ellenállás arányossága, az, hogy az adott körülmények között a tisztektől elvárható ellenállás valóban megtörtént-e. A megvalósult ellenállás mértéke megfelelő volt-e vagy még az adott helyzetben is sokkal többet lehetett volna tenni a munkaszolgálatosokért.

Meglátásom szerint a fegyveres ellenállás lehetősége az irrealitások világába tartozik. A bori menet „idegen testként”, „mozgó veszthelyként” magára hagyatottan, saját parancsnokainak, keretének és a német katonáknak kiszolgáltatottan, felsőbb kontroll nélkül mozgott a Bánátban és Bácskában. A megtizedelt munkaszolgálatosok lelkiileg és fizikailag teljesen megtörten értek el úgy Cservenkára, hogy a magyar keret hozzászókkott a kegyetlenséghez és a sorozatos gyilkosságokhoz. Teljesen elfásultak és a munkaszolgálatosoktól való megszabadulás számukra is megszabadulást és a menetelés végét jelentette. A keret nagy részének tevőleges és passzív magatartása vezetett el odáig, hogy Cservenkára már egy lepusztult, katonai értelemben nehezen kezelhető tömeg érkezett meg. Az

ismert budapesti kapcsolatteremtési szándékon, a németekkel való verbális ellenkezésen, vitán, az átadási parancs elkérésén túlmenően is határozottabb ellenállásra lett volna szükség, azért, mert egyértelműen tudatában voltak annak, hogy a németek az összes munkaszolgálatossal végezni akarnak. Immár nem az útközben lemaradók, a betegek, az élelemért a kukoricásba és répaföldekre menők vagy a menetközben szórakozásból lelőttek meggyilkolásáról volt szó, hanem az egész, mintegy 3150 főt számláló munkaszolgálatos katonai alakulat megsemmisítéséről. A Pataki-Száll által tett nem jelentéktelen lépések hitelességét elfogadva, azokat azonban az előre látható tömeggyilkosság súlyával aránytalanul kevésnek tartom. A magyar tisztek első tiltakozó reakciói a leírt előzmények ismeretében adekvátnak mondhatók, de a többirányú, sikertelen próbálkozás után belenyugodtak az átadásba. A magyar keretet a Cservenkára megérkező munkaszolgálatosok addigi számszerű veszteségéért, állapotáért, az ismert tömeggyilkosság súlyához képest megtett aránytalan ellenlépésekért súlyos felelősség terheli. Összességében tehát nem a fegyveres ellenállás hiánya, hanem a cservenkai tömeggyilkosság és az arányos fellépés hiánya alapozza meg a magyar tisztek tömeggyilkossághoz vezető és a tömeggyilkosság elkövetésében viselt felelősségét, és ezt nem csökkenti az, hogy a németek a magyar keret részvétele nélkül egyedül akartak gyilkolni.

Nem igaz, hogy a magyar keret gondolkodás nélkül, örömmel átadta, átjátszotta, minden kényszer nélkül a németek kezére adta a bori

munkaszolgálatosokat. Az sem kizárható, hogy ellenállásuknak szerepe lehetett abban, hogy a megérkezést követő harmadik (és nem második) napon került sor a tömeggyilkosságra, és, hogy ezáltal a munkaszolgálatosok mintegy kétharmada túlélhette a téglagyári mészárlást. Ennek ellenére a tömeggyilkosságban, annak súlyos háborús bűncselekménynek minősülő elkövetésében a magyar tisztek bűnrészesek.

A TÉGLAGYÁR

A cservenkai téглаégetők a telepet „téglagyárak völgyének” nevezték.⁴² A cservenkai téglagyár 1944-es alaprajza egy egyenlő szárú háromszöghöz hasonlítható, amelynek leghosszabb oldala az említett utcával érintkezik (250 x 200 x 200 méter). Így a téglagyár mintegy 19.000 négyzetméter nagyságú területű lehetett. (A térképen két nagy téglagödörre utaló jel látható ezen területen belül.) Az irodalomban általában úgy beszélnek a cservenkai téglagyárról, mint egyetlen téglagyárról, miközben két, egymás mellett lévő gyárról volt szó, amelyből a második talán egyben kendergyár is volt. A korabeli térkép a délen lévő, nagyobb téglagyár területén „Welker Anton–Reissweiter Adam”, míg az északon lévő gyár területén „Rauch Karl”⁴³ lakóházát

⁴²Kalapis Zoltán: Búza, dohány, selyem. Gazdaságtörténet és népeletkutatás a szakmunka és az áruforgalom köréből. A téglagyártás évszázadai. Újvidék, Fórum Könyvkiadó, 1998. 171. o.

⁴³ Rauch Karl Friedrich (a. n. Stengel Julianna; 1877. 01. 27.–?) református vallású téglagyár-tulajdonos (Ziegeleibesitzer). Angela Hefner: Tscherwenka. Cservenka–Crvenka, Batschka 1785–1944. Tscherwenkaer Familien. Angela Hefner zweite,

jelöli. Ettől északra még két, név szerint ismert háztulajdonost jelöl a térkép. Közülük a Rauch Karl házától mintegy 150 méterre lévő Glässer [Gläser] Martin⁴⁴ háza bír jelentőséggel. Ugyanis ők hárman, Glässer Martin, Rauch Karl és Welker Anton a tulajdonosai és egyben névadói a két, a mindennapi szóhasználatban és a visszaemlékezésekben egyként emlegetett téglagyárnak. Ez volt a Rauch-Glässer-Welker téglagyár, vagy a térkép megnevezése szerint Glässer, Rauch és Welker féle téglá- és kendergyár (Ziegeleien und Hanffabrik Glässer, Rauch und Welker). A téglagyár 1944. október eleji működéséről egymásnak ellentmondó információk terjedtek el.

A létesítmény 19000 négyzetméterére kb. 3150 munkaszolgálatost zsúfoltak össze. A magyar és német katonaság a téglagyáron kívül maradt, az őriséget a magyar keret látta el. A munkaszolgálatosok abban a hitben tértek nyugovóra, hogy másnap reggel, szokás szerint továbbindulnak. A sok szabadban töltött esős éjszaka után örültek, hogy az október eleji éjszakát száraz és fedett helyeken tölthetik. Nem jutott azonban mindenkinek fedett hely az emeletes tégláégető

verbesserte Auflage auf CD-ROM. Karlsruhe 2002. <http://www.genealogienetz.de/vereine/AKdFF/tscherw.pdf> – utolsó letöltés, 2015. 01. 24.

⁴⁴ Glässer [Gläser] Martin (a. n. Jung Elisabeth; 1897. 11. 28.–?) téglagyártó mester (Ziegelmeister), akinek a felesége Welker Magdolna, míg lányuk Rauch Karl felesége volt. Angela Hefner: Tscherwenka. Cservenka–Crvenka, Batschka 1785–1944. Uo.

kemencékben, padlásokon és szárítókban, sokan az udvaron a téglarakások és cserépdombok között éjszakáztak. Élelmezésükről most sem gondoskodott senki, vízhez viszont hozzájutottak. Rutinosan kerestek éjszakára helyet és sem a magyar, sem pedig a német katonák által nem háborgatva, szintén a szokásosnak mondható kimerültségi állapotban aludtak el. Egyik túlélő szerint „érdemes megemlíteni, hogy mindjárt az út elején az egész csoport kis, 4–5 főből álló csoportokra alakult. Itt Cservenkán is a pihenő alatt így helyezkedtünk el.”⁴⁵

A cservenkai téglagyár korabeli alaprajzát nem ismerjük. Az ebből az időszakból származó néhány rossz minőségű fénykép, az általánosan elterjedt téglagyártási technológia, valamint a visszaemlékezések alapján leírható, hogy milyen lehetett az épületegyüttes. A Rauch-Glässer-Welker téglagyárnak két-három égetőkemencéje lehetett. A korabeli fényképen két, egymástól messze álló, egyaránt magas kémény látható. Taub Imre bori munkaszolgálatos szerint három tégláégető kemence volt.⁴⁶ Egy másik korabeli fénykép alapján az egyik égetőkemence talán 24 kamrás körkemence volt,⁴⁷ amelyhez mindkét, teljes hosszanti

⁴⁵ Sch. Sándor: A Bori halálmenet! Lejegyezte Shlomo Müller. Petach Tikva [Izrael], Kézirat. 1992. 3. o.

⁴⁶ Taub Imre visszaemlékezése. Kézirat. Budapest, 1986. 08. [nap megnevezése nélkül]. 12. o.

⁴⁷ A Hoffmann-féle körkemence égetőtere egy kör, vagy ovális alakú önmagába visszatérő, boltozatos kialakítású csatorna, melynek külső részén ajtónyílások, belső részén azonos számú füstelvezető nyílás található. Ez utóbbiak

oldalán egy-egy fészert kapcsolódott. A körkemence körül kettésével, téglaszáritó színek (száritószínek) hosszú sorai húzódtak. A jelentősebb téglagyárnak számító cservenkai rendelkezett a kapacitásával arányos méretű szén- fa és egyéb raktárokkal, asztalos és más műhelyekkel, gépházzal, fűrészüzemmel és egyéb melléképületekkel, területén disznóólák is voltak, disznók nélkül.⁴⁸ A téglagyáraknak palánkkerítése volt és a két épületet is palánkkerítés választotta el egymástól. Szauer László bori munkaszolgálatos túlélő úgy emlékezett vissza, hogy a téglagyár végén „3–3,5 m magas föld rézsű volt, mert erről az oldalról termelték ki a téglának való anyagot.”⁴⁹ A téglagyártáshoz szükséges agyagot helyben termelték ki: a téglagyárak területén és a mögöttük lévő – ma is hatalmas – dombos területről. (A két építmény területén

közös füstgyűjtőcsatornán keresztül a kéménybe torkollanak. A kemence égetőterét az égetés szempontjából kamrákra osztják. Ahány ajtónyílása van egy adott kemencének, annyi kamrásnak nevezzük. A 12-24 kamrás kemencék a leginkább elterjedtek. Az égetőtérbe felülről juttatják be az égetéshez szükséges szenet. Ebből a célból a kemence boltozatába kisméretű nyílások vannak elhelyezve, amik a tűz megfigyelését is szolgálják és fedőkkel elzárhatók.

http://hu.wikipedia.org/wiki/Hoffmann-f%C3%A9le_k%C3%B6rkemence – utolsó letöltés 2015. 01. 27.

⁴⁸ Halper Nándor Ferdinánd: Túl jón s rosszon. Forrás, 41. évf. 2009. 5. sz. 84. o.

⁴⁹ Szauer László. Személyes közlés. Budapest, 2009. 04. 05.

volt egy-egy – a térkép által jelzett – szabálytalan formájú, nagyméretű agyaggödör.) A téglagyár ekkor már nem működött, de területén nagyon sok téglát tároltak és azt teherautókkal hordták ki.

A MEGÉRKEZÉST KÖVETŐ ELSŐ NAP A TÉGLAGYÁRBAN (OKTÓBER 6.)

Engel György bori munkaszolgálatos tömören fogalmazott, amikor így emlékezett vissza: „Este érkeztünk Cservenkára. Másnap kellett volna továbbmennünk, de 11 órakor lefűjták az indulást. Aznap békében hagytak.”⁵⁰ Gárdos Károly bori munkaszolgálatos szerint délután érkeztek meg a téglagyárba. Itt – írja – „sietve szétszóródtunk a tágas ‘körletben’, fekvőhelyet keresve az égetőkben, szárítókban, raktárhelyiségekben, aztán átadtuk magunkat az ólmos álomnak. Sokáig aludtunk. Másnap hajnalban a szokásostól eltérően, nem ébresztett a keretlegénység durva kiáltozása. [...] Végtelenül hosszú nap telt el nyomasztó csendben.”⁵¹ Kis Pap János Jehova Tanú visszaemlékezése is szintén nyugalmas napról

⁵⁰ Engel György. DEGOB 2356.

⁵¹ Gárdos Károly (DOS): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin: Tanúk vagyunk...! Tel Aviv, magánkiadás, 1970. 112. o.

számol be: „Reggel már senki sem mehetett ki a téglagyár udvaráról. 12 SS katona állt őrséget a téglagyár körül. Az idő nagyon nehezen ment, mert itt már nem volt sem répa, sem tök, amivel az éhségünket csillapíthattuk volna, a vezetőink pedig nem gondoskodtak az ételmezésünkről.”⁵² Palásti László leírása szerint felfedeztek „egy szőlőpréselő üzemet a téglagyár szélén. „Éhesek voltunk és igyekeztünk a kipréselt szőlőfűrtökön maradt bogyókat szopogatni”.⁵³ Levendel László és Kis Pap László bori munkaszolgálatos visszaemlékezéséből arra lehet következtetni, hogy a következő nap délelőttjéig, délutánjáig az őrzésük nem volt túlságosan szigorú. Levendel László úgy írt erről, hogy „lepihenünk a téglarakások közt. Egyszer csak megjelenik Mihály, mintha mi sem történt volna. Kivesz egy kerek kenyeret, egy cipősdobozból szilvalekvárt húz elő és nyújtja: 'Én már ettem – mondja. – Egyetek!' Egy szelet kenyérért akkor bárki odaadta volna óráját, és Mihály a világ legtermészetesebb hangján mondja: 'egyetek'. Volt ivóvíz is.”⁵⁴ Kis Pap László Jehova Tanú leírása szerint „Nem is tudtuk, hogy egyik hittestvérünk faluján jöttünk keresztül, aki lemaradt tőlünk, de nem azért, hogy elszökjön, hanem azért, mert tudta, hogy élelemre van szükségünk, és másnap meg is érkezett egy nagy zsák kenyérrel (pedig

⁵² Kis Pap János visszaemlékezése. [Hely és évszám nélkül] Magyar Jehova Tanúi Egyház Archívuma. 18. o.

⁵³ Palásti László: A bori halálút regénye. Budapest, Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat. Budapest, 1947. 132. o.

⁵⁴ Levendel László: A túlélő. Főnix Alapítvány, Budapest, 1993. 58. o.

otthon is maradhatott volna, nem is vették volna észre, de ő annál becsületesebb és gondolt ránk is). A kenyeret aztán rögtön széjjelosztottuk hittestvéreink között. Igaz, nem sok jutott belőle, mert 120 felé kellett osztani, én pedig még ebből a kevésből is adtam egy Levendél László nevű zsidó orvosnak, mert ő is segített, mindig amit tudott, én ugyanis cukorbeteg vagyok és sokszor segített rajtam.”⁵⁵ Voltak, akik utolsó értéktárgyaikat cserélték élelemre. Taub Imre bori munkaszolgálatos úgy emlékezett, hogy „A vasúti állomásfőnök pedig csencselt velünk. Amit tudtunk még adni, hát, már aki tudott még adni, a végén már dunsztos üvegeket hozott el a spejzből, s azt cserélte.”⁵⁶ Gárdos Károly leírása szerint „a kerítés mellett néhány sváb fél kenyeret adott arasznyi kolbásszal egy arany jeggyűűért. Akinek nem tellett adás-vételre, az száraz kukoricacsutkán rágódott...”⁵⁷ Gárdos egy későbbi írásából az is megtudható, hogy Borból az első lépcsővel eddig végig gyalogló Radnóti Miklós is eladta jeggyűűjét. Így számolt be erről: „Mozdulatlanul, lehunyt szemekkel feküdtem, amikor odalépett hozzám és óvatosan kinyitotta a kabátját. Valamit rejtegetett a kabát mélyedéseiben. Nem hittem a szememnek; egy fél vekni fehér kenyér volt az.

⁵⁵ Kis Pap János visszaemlékezése. [Hely és évszám nélkül] Magyar Jehova Tanúi Egyház Archívuma. 9. o.

⁵⁶ Taub Imre visszaemlékezése. Kézirat. Budapest, 1986. 08. [nap megnevezése nélkül]. 14. o.

⁵⁷ Gárdos Károly (DOS): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin: Tanúk vagyunk...! Tel Aviv, magánkiadás, 1970. 112. o.

‘Cserekereskedelemben vettem meg egy sváb paraszttól a kerítés mellett, az eljegyzési gyűrűmért cserében’ – mondta és elégedetten mosolygott. Levágott hat vékony szeletet a kenyérből és elosztotta köztünk. Aztán a téglahalmok mögé bújt, és szégyenlős élvezettel felfalta a maradékot.”⁵⁸ Az adás-vételekről Czitron Lajos bori munkaszolgálatos is beszámolt. Az egyik kiszökött társa bonyolította le a helyi állomásfőnökkel a cserét. Ő még a vételárat is közölte: egy arany nyakláncért és egy arany jegyűrűért egy befőtt üveg jó ízű szilvalekvárt tudtak cserélni.⁵⁹

Darvas Ferenc⁶⁰ bori munkaszolgálatos a bori keret egyik tagjának megjelenéséről így számolt be: „A

⁵⁸ Gárdos Károly (DOS) (ford.: Szilágyi Erzsébet): Találkozás Radnóti Miklóssal a kényszermunkatáborban. Múlt és Jövő (Új folyam, 20.), 2009. 4. sz. 26. o. Kőszegi Ábel irodalomtörténész szerint Radnóti Miklós a karikagyűrűjét Bezdánnál adta oda kenyérért, amit aztán nem kapott meg. Kőszegi Ábel: Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 52. o.

⁵⁹ Czitron Lajos: Cservenka 1944. Kézirat. Budapest, 1981. 08. 17. 25. o.

⁶⁰ Darvas Ferenc (a. n. Klein Regina; Budapest, 1919. 09. 06.–Budapest, 2008. 03. 14.) V/4. szd. V. kmsz. pótlj.; a. sz.: 3006.19.2140. Budapesti munkás, tartalékos tiszt, agronómus, mezőgazdasági mérnök, az Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet tudományos munkatársa.

délelőtti folyamán egy Barla Szabó nevű szakaszvezető⁶¹ egy tepsiben sült disznóhúst hozott be a téglagyárba és árusítani kezdte közöttünk. Egy kisebb szelet ára 10, egy nagyobbé pedig 20 pengő volt. Ő biztosan tudta már, mi készül, és ki akarta húzni belőlünk azt a pénzt, amit a szabadulás pillanatára tartalékoltunk. Nekem is volt 10 pengőm, de olyan undort kaptam ettől az aljas rablástól, hogy nem voltam képes vásárolni tőle.”⁶²

A túlélők élményei alapján György István második lépcsőben felszabadított bori munkaszolgálatos azt írta Borról szóló könyvében, hogy két magyar keretlegény a tiszti konyháról ellopott „néhány kenyérrel” és biztató szavakkal kereste fel a téglagyárban a munkaszolgálatosokat, hogy „legalább egy pár fogolynak jusson valami ennivaló”.⁶³

Az első cservenkai nap békessége és unalma nyilván csak viszonylagos lehetett, hiszen ez az előző és későbbi napokhoz képest értendő. A cservenkai vérengzés előkészületei pedig a háttérben már zajlottak. Ezt a munkaszolgálatosok is érezték és érzékelték, Guttman Sándor bori munkaszolgálatos így fogalmazta

⁶¹ Barla Szabó Zoltán [Szabó Imre Zoltán] szakaszvezetőt (a. n. Nagy Mária; Miskolc, 1916. 02. 19.–?) jugoszláv és magyar népbíróság háborús bűncselekmények elkövetéséért különböző hosszúságú börtönbüntetésre ítélték.

⁶² Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944. Tiszatáj, 63. évf. 2009. 5. sz. 119. o.

⁶³ György István: Halálraítéltek. (Kisregény.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 172. o.

ezt meg: „Valahogy éreztük, hogy valami van a levegőben. Borzalom nehezedett rá az emberekre.”⁶⁴ Kádár István és Halper Nándor Ferdinánd bori munkaszolgálatosok látták, illetve hallották is az előkészületeket. Kádár István leírása szerint: „A gyár területén nagy téglarakások között helyezkedtünk el. A minket kísérő keret már az első nap eltűnt, és helyettük a bosnyák SS vett át bennünket, tudtommal teljesen önkényesen. [...] A téglagyár végében volt az az agyagkitermelő fal, amelyből a téglát gyártották. Ennek tetején már az első napon megjelent egy gépfegyver-vagy golyószóróállás, amelyet szállásterületünk felé irányoztak. Ilyen helyzetben még nem voltunk. Védekező reflexünk az volt, hogy a téglarakások védett oldalára helyezkedjünk el.”⁶⁵ Halper Nándor Ferdinánd 1981-ben rögzített visszaemlékezésében azt írta, hogy a cservenkai téglagyárban „Enni nem kaptunk, de volt ott egy gémeskút, ahol órákat kellett állni sorban vízért. Ezt úgy igyekeztünk megoldani, hogy minden alkalommal egy ember összeszedett annyi kulacsot, amennyit elbírt és beállt a sorba. Énrám késő délután került sor, beálltam és türelmesen vártam a soromra. Egyszerre hirtelen lódobogásra lettem figyelmes, közvetlen közelemben megállt a ló, rajta pedig egy SS-tiszt, és hallom a

⁶⁴ Guttman Sándor. DEGOB 855.

⁶⁵ Kádár István: Bortól a Balti-tengerig. In: Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44. Makkabi Kiadó Kft. Budapest, 2004. 146. o.

következőket: 'Die Ungarische Mannschaft muss entfernt werden, damit frei geschossen werden kann!' [A magyar katonai legénységet el kell távolítani, hogy szabadon lehessen lőni!] Rosszat sejtve kiléptem a sorból, visszamentem víz nélkül a szűkebb bajtársaimhoz és elmondtam nekik, amit hallottam, megijedtek ők is és mentünk valamilyen rejtékhelyet keresni. Találtunk egy üres disznóólat, ahová egymás után négykézláb (mint a disznók) bemásztunk egynéhányan, én utolsónak. Egymáshoz lapulva, ülve, guggolva, térdelve vártuk, hogy mi lesz. De reggelig még nem történt semmi..."⁶⁶

A visszaemlékezésekben rendre feltűnik, hogy a munkaszolgálatosok közül – minden bizonnyal ezen a napon – több csoportot vittek el munkára. Kádár István írta: „Napközben néhány csoportot elvittek valamilyen munkára, akik közül sokan nem tértek vissza, napközben lelőtték őket.”⁶⁷ Smilovits Pál bori munkaszolgálatos részben megerősítette ezt mivel azt írta, hogy napközben „az SS-ek folyton kivittek bennünket löszert pakolni”.⁶⁸ Groner Tibor bori munkaszolgálatos pedig ezt létszámadatokkal is kiegészítve megerősítette, mivel azt mondta, hogy „Délután több ízben megjelentek,

⁶⁶ Halper Nándor Ferdinánd: Túl jón s rosszon. Forrás, 41. évf. 2009. 5. sz. 84. o.

⁶⁷ Kádár István: Bortól a Balti-tengerig. In: Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44. Makkabi Kiadó Kft. Budapest, 2004. 146. o.

⁶⁸ Smilovits Pál. DEGOB 3199.

egyszer 31 embert, majd később 20 embert kértek munkára. Mi örömmel jelentkeztünk, mert azt hittük, hogy így könnyebben juthatunk élelemhez. Nehéz muníciót kellett cipelnünk, élelmezésünkről nem gondoskodtak, ezzel szemben a jó bakancsokat lehúzták a lábunkról”.⁶⁹ Egy további bori munkaszolgálatostól azt tudható, hogy a németek „... jöttek s kiválogattak 30 erős fiút és én is közöttük vagyok [voltam]. Lőszert hordtunk a téglagyár mögé. És ez volt az, amit készítettek az éjszakai kivégzéshez. De ezért a munkáért enni nem adtak.”⁷⁰ Szauer László is egyike volt azoknak, akit lőszerrakodásra vittek, de máshova. Erről így számolt be: „Kb. a második napon hat-nyolcunkat teherautóval a Ferenc-csatorna partjára vittek. Szállítás közben nagyon rossz gondolataink voltak, de csak lőszert raktunk át uszályból a teherautóra, majd visszavittek a téglagyárba.”⁷¹

Szintén a cservenkai első teljes nap krónikájához tartoznak a sírásással kapcsolatos történetek. A bori zsidó munkaszolgálatosok körében elterjedt, hogy „Különállították a jehovistákat [Jehova Tanúit] és megkérdezték őket, hogy hajlandók-e egy bizonyos munkát elvégezni. Ezek megkérdezték, hogy milyen munkát. Megmondták nekik, hogy nem hadimunka, hanem sírásás. Ők erre hajlandók voltak és meg is ásták a

⁶⁹ Grobner Tibor. DEGOB 3583.

⁷⁰ Sch. Sándor: A Bori halálmenet! Lejegyezte Shlomo Müller. Petach Tikva [Izrael], Kézirat, 1992. 3. o.

⁷¹ Szauer László. Személyes közlés. Budapest, 2009. 04. 05.

gödröket.”⁷² Ez képezte az alapját – tévesen – a zsidó túlélőkben annak, a Tanúkkal szemben megfogalmazott rossz érzésnek, hogy vallási meggyőződésük miatt a Jehova Tanúi hadimunkával összefüggő feladatot ugyan nem végeznek el, de a zsidók sírjainak megásására hajlandók voltak. Soós Gergely bori Jehova Tanú az ásásra kijelöltek között volt. Közlése szerint, a téglagyár kerítésénél a magyar és német katonák összeterelték a Tanúkat. Akikre rámutattak, annak ki kellett állni a sorból. A kijelölt mintegy 14 főt aztán a magyar katonák a téglagyáron kívüli, erdős-bokros, tisztásokkal tarkított emelkedőre kísérték. Ekkor hoztak nekik valahonnan szerszámokat. A Tanúk meg voltak arról győződve, hogy a katonák szándéka „az, hogy gyerünk ide és ássanak sírokat. Minket lelőni vittek oda, az fix dolog. Minket ki akartak végezni akkor.”⁷³ A magyar katonák azonban egy darabig vártak, a bokrokat fürkészték, de a Tanúk előtt ismeretlen okból nem adtak parancsot az ásásra. A Tanúkat aztán visszakísérték a téglagyárba. A Tanúk úgy élték meg a történeteket és úgy adták tovább hittársaiknak, hogy Jehova csodát tett velük és megmentette őket a biztos haláltól. A német jelentés nem tud arról, hogy a cservenkai tartózkodás alatt, az október 7-i éjszaka előtt lettek volna tömegkivégzések és a téglagyár területén vagy azon kívül sírásás történt volna. A jelentés szerint a téglagyárban egyáltalán nem ástak ki gödröket, mivel „a meglévő mélyedéseket

⁷² Engel György. DEGOG 2356.

⁷³ Soós Gergely. Személyes közlés. Ugod, 2006. 08. 30.

választottak ki kivégzési helyül”.⁷⁴ Az viszont megfelel az igazságnak, hogy a Tanúkat lőszerpakolására ki akarták rendelni. Erre azonban valóban nem voltak hajlandók, mint arról – a Tanúkon kívül – ⁷⁵ több zsidó bori munkaszolgálatos is beszámolt visszaemlékezésében.⁷⁶ Német katonák tanúvallomása alapján a német jelentés szerint a téglagyár közelében fekvő két lőszerraktár őrzésével megbízott katonák munkaszolgálatosokat „rendeltek ki arra, hogy lőszeres ládákat rakodjanak két teherautóra”. Ennek célját azonban a kihallgatott tanúk az egyik katonai egység Tiszához való áthelyezésével magyarázták.

A nap krónikájához tartozik, hogy Radnóti Miklós a cservenikai téglagyárban fejezte be vagy itt írta meg a bori indulás után írt első versét. A „Bori noteszbe” írt nyolc soros verse, a Razglednica (2) címet kapta. A költő utolsó előtti, Razglednica (3) című versét 18 nappal később, Mohácson írta kockás jegyzetfüzetébe. Addig azonban neki és munkaszolgálatos társainak még sok mindenben kellett keresztül menni.

⁷⁴ Német összefoglaló jelentés. Uo. 17. o.

⁷⁵ Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján. MJTE Archívuma. 14. o.

⁷⁶ Bondy Endre: Cservenka. HDKE. Nytsz: 2011.1007.1. 3–4. o. Czitrón Lajos: Cservenka 1944. Kézirat. Budapest, 1981. 08. 17. 25. o.

A MEGÉRKEZÉST KÖVETŐ MÁSODIK NAP (OKTÓBER 7.)

AZ 500 FŐS MENETEK SORSA

A cservenkai második teljes napról érdemes Gárdos Károly tömör leírását idézni: „A csendes éjszakát lármás reggel követte. Káromkodó, puskatussal hadonászó svábok cirkáltak közöttünk – időnként sorakozókat vezényeltek, menetkész osztagok állottak össze, majd ismét szétszóródtak. Ettől az időtől kezdve elvesztettem áttekintésemet a helyzetről. Nem tudom pontosan, mi történt közvetlen környezetemen kívül. Annyi bizonyos, hogy a nap folyamán két, önkéntesen jelentkező nagyobb csoport elhagyta a téglagyárat.”⁷⁷ Kádár István szerint a menetek elindítása úgy történt, hogy „A gépfegyverállás megjelenését követő napon állítólag érkezett egy parancs, amelynek alapján percekben belül – minden kiválasztást mellőzve – elrendelték ötszáz ember sorakozóját, őket valamilyen munkára viszik. Az ötszáz ember közé az került be, aki előbb ért az örökhöz. Azonnal útnak indították őket. Ebbe a csoportba nem kerültem be. Rögtön utána elrendelték további ötszáz fő indítását, ebbe a csoportba kerültem. Azonnal útnak indultunk. A legenda szerint – ami akkor soraink közt

⁷⁷ Gárdos Károly (DOS): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin: Tanúk vagyunk...! Tel Aviv, magánkiadás, 1970. 112. o.

terjengett – Száll főhadnagy, aki akkor a mi századunk parancsnoka volt, és akit egész úton nem láttunk, valahonnan szerzett egy parancsot, amely szerint háromszor ötszázas csoportot elvihet munkára. Azt biztosan tudom, hogy a két ötszázas csoport elindult...”⁷⁸

A források általában két, egyenként 500 fős csoport elindításáról számolnak be október 7-én. Egyértelműnek vehető az is, hogy a két eredetileg 500 fős csoport Cservenkáról végül a 33 kilométerre, nyugatra lévő Zomborba érkezett. Az is egyértelmű, hogy a cservenkai indulásuk másnapját, október 8-án érkeztek meg Zomborba, valamint az, hogy mindkét csoportot német katonák kísérték. A cservenkai elindítások időpontjáról, a két gyalogmenet pontos útvonaláról, a Cservenka utáni első éjszaka helyéről, az útközben meggyilkoltak számáról és az útközben történetekről valamint az őket kísérő német katonaság összetételéről viszont nem egységes a forrásanyag.

Mindkét 500 fős csoportba kizárólag zsidó bori munkaszolgálatosok kerültek. A téglagyárban német katonák vezényeltek sorakozót, minden látszólagos előzmény nélkül. A katonák nem válogattak, hanem aki a téglagyár utcai kerítéséhez közel eső sorakozó helyszínére először odaért, azok közül számolták le az

⁷⁸ Kádár István: Bortól a Balti-tengerig. In: Szele Anna–Szele György (szerk.): Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44. Makkabi Kiadó Kft. Budapest, 2004. 146. o.

500 főt.⁷⁹ A munkaszolgálatosoknak azt mondták, hogy mezőgazdasági munkára választják ki őket. Amióta német katonaság vette át a téglagyár őrzését a munkaszolgálatosok közül sokat úgy gondolták, hogy jobb továbbmenni, mint maradni. A munkaszolgálatosok igyekeztek bekerülni az elsőként, majd a másodikként elindított csoportba. A helyzet hasonlított ahhoz, ami Borban lejátszódott az első lépcső elindításakor: a biztonságosabbnak tűnő első csoportba akart szinte mindenki bekerülni. Cservenkán volt olyan munkaszolgálatos, aki nem került be egyik 500-as csoportba sem, de az őrköt kijátszva a második csoport után szökött és csatlakozott a menetükhöz.⁸⁰ Az első és második csoport a déli órákban, mintegy másfél óra eltéréssel indult.⁸¹ A hátizsákjaikat magukkal vihették.

A téglagyárból a cservenkai vasúti főpályaudvar felé, a síneken hajtották a munkaszolgálatosokat. Innen nem a vasúti fővonalon mentek tovább, hanem a Gombosra (Bogojevo) menő sín páron.⁸² A meneteket tehát nem nyugat, azaz nem Zombor felé, hanem déli irányba indították el. Mindkét menet eljutott a Cservenkától kilenc kilométerre lévő Veprődre. Az első csoport a település temploma előtt megállt negyed óra pihenőre. Ennek tanúja volt, a már idézett, akkor 13 éves

⁷⁹ Czitrón Lajos: Cservenka 1944. Kézirat. Budapest, 1981. 08. 17. 25. o.

⁸⁰ Smilovits Pál. DEGOB 3199.

⁸¹ Groner Tibor. DEGOB 3583.

⁸² Szabadka–Cservenka–Hódság–Bácsordas–Gombos vasútvonal. A vasútvonal azóta megszűnt.

helyi Major Nándor író. Szerinte dél körül érkezett meg Veprődre „egy zöld egyenruhás katonák által körülvett, csontvázra aszott embercsoport”.⁸³ Egyértelműen kiderült róluk, hogy ők bori munkaszolgálatosok: „Szerbiából jöttek, bányában voltak”.⁸⁴ A helyiek vizeskannában adtak nekik vizet, de a német katonák kiütötték a munkaszolgálatosok kezéből a kannát és a gyülekező lakosságot szétoszlatták. A gyalogmenet a pihenő után folytatta útját Ószivácra (Szivac).⁸⁵ Ide nem vezet országút, így a szántföldek közötti földúton haladtak. Veprődről tehát visszafordultak északi irányba és ismét megtettek mintegy kilenc kilométert. Elérték a zombori főútvonalat, a Cservenka utáni első, attól nyugatra lévő községet. A Cservenka–Veprőd–Ószivac útvonalon megtett összesen mintegy 18 km után a menet Ószivácon töltötte az éjszakát.

A második menet Veprődig ugyanezt az útvonalat, hasonlóan erőltetett menetben tette meg. Valószínűleg a késő délutáni órákban, a 18 óra körüli sötétedés előtt nem sokkal érkezett meg Veprődre. (Erről a menetről nem tett említést Major Nándor!) A második 500 fős menet azonban nem ment tovább, hanem ott, egy kiürített nagyobb épületben kapott szállást. A legnagyobb meglepetésükre itt 22 órakor forró és kiadós levest kaptak. A katonai kísérőik este még megerősítették, hogy másnap a környék parasztgazdaságaiban kapnak munkát,

⁸³ Major Nándor: Ő is megjárta a poklot. Ifjúság. (Újvidék), 1956. 03. 10. 8. o.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

a reggeli ébresztő után azonban azonnal ismét gyalogmenet következett és a bánásmód is megváltozott. Visszafelé mentek és Ószivác környékén elérték a főutat és mintegy 42 km megtétele után elérték Zombort.

A veprődi úticél vagy kitérő indoka mindkét menet esetében ismeretlen. A német katonák talán egy lehetséges tömeggyilkossági helyszín felé haladtak és Veprőd környékén akarták megsemmisíteni a meneteket. Lehetséges, hogy ezáltal külön-külön, elkülönített csoportokként akartak végezni mindenkivel. Az is lehetséges, hogy a kétszer 500 embert azért akarták eltávolítani a cservenkai téglagyárból, mert kizárólag a helyben maradókra mondták ki a halálos ítéletet. Talán a magyar keret szeme előtt akarták elvinni a kiválasztottakat. Nem tudjuk a választ. A parasztgazdaságokban végzendő mezőgazdasági munkára azonban bőven lett volna lehetőség, mivel az őszi termés még a földeken volt és nem volt, aki betakarítást elvégezze. Ugyanakkor nehéz elképzelni, hogy a kitelepítést közvetlenül megelőzően, amikor a lakosság nagyobbik része csomagol és készül elhagyni szülőhelyét, reális esélyként merült fel a mezőgazdasági munka végzése. (Veprőd, akárcsak Cservenka, október 8-án kapta meg a kitelepítési parancsot.)

A visszaemlékezések alapján úgy rekonstruálhatóak a történetek, hogy az első 500-as csoport Ószivácig viszonylagos nyugalomban és veszteségek nélkül halad, a második 500-as csoportra pedig a kísérő német katonák kifejezetten odafigyelnek. Utóbbiak esetében a menetképteleneket felváltva

cipeltették munkaszolgálatos társaikkal és estére fedett szállásról és meleg ételről gondoskodnak. Az első 500-as csoport esetében az ósziváci éjszaka jelenti a fordulatot. Itt kegyetlenül bánnak velük és feltehetőleg néhány munkaszolgálatos gyilkosság áldozata lett. Innentől kezdve a menet súlyos veszteségeket szenvedett el egészen Zomborig. A második csoport esetében másnap reggelre, azaz október 8-ra virradóra következik be jelentős változás. A csoport menetirányt váltott (visszafelé mentek) és a bánásmód szintén megváltozott. Ószivác elérése után pedig ugyanolyan sors vár rájuk, mint az Ószivác éjszakázókra: menetük szintén „mozgó veszthely” alakul át. Mindebből arra lehet következtetni, hogy bár nem ismerjük az elindításukkor kiadott parancsot, nem tudjuk milyen céllal indították el őket, de a parancs és a szándék október 7-én éjszakára reggelre megváltozott. Minden bizonnyal ez összefügg a Cservenkán ugyanezen éjszaka végrehajtott tömeggyilkossággal és ugyanezen éjszaka megérkező kitelepítési paranccsal.

A két csoport rövid szünetekkel, étlen-szomjan, erőltetett menetben külön gyalogolt Zomborig. Végig a főúton haladtak, de általában az út két oldalán húzódó vizesárokban vagy főút melletti mezsgyén. A főúton, Zombor felé egy irányban, a kitelepített helyi lakosság vonult folyamatosan, tízezer számban, gyalog és lovaskocsikkal. A kitelepített svábok és magyarok közül sokan, férfiak, nők és gyerekek egyaránt szidták, megalázták és fizikailag bántalmazták a zsidó munkaszolgálatosokat. Gyakran használták a náluk lévő

fegyverüket is és minden ok nélkül a munkaszolgálatosok közé lőttek. A menetközben érintett falvak esetében is ugyanez volt a helyzet, így Ószivác után Kerényben (Kljajićevo, Kernei) is.

A német katonák mindkét irányban használták a közutat és ez újabb veszélyforrást jelentett, mert a szembejövő katonák néha rálőttek a munkaszolgálatosokra. A meneteket többségében helyi svábokból álló, felfegyverzett fiatal katonák kísérték (sváb-SS; Volks-SS). A sváb-SS tagjai közül sokan tudtak magyarul is vagy magyarok voltak, akik tudtak németül is. Az arányuk megállapíthatatlan. Valószínűleg Cservenka és Ószivác között a cservenkai, Ószivác és Kerény között az ósziváci, Kerény és Zombor között pedig a kerényi helyi sváb katonák voltak a többségben a német katonai kíséret tagjai között. Több visszaemlékező beszélt elismerően egy Waffen SS-Oberscharführer-ről (SS-törzsőrmesterről), aki a második 500-as csoport parancsnoka volt.⁸⁶ A sváb-SS mellett a menetet az SS katonái is kísérték, akik között kisebb számban bosnyák és horvát SS-katonák is voltak. A menet parancsnokai az Waffen SS tisztek vagy altisztek voltak, de nem voltak teljesen urai a helyzetnek. Az anarchisztikus viszonyok között úgy tűnik, hogy a Waffen SS tisztjei inkább fékeztek a kilengéseket: felléptek altisztjeik és a közlegények valamint a sváb-SS rablásai és gyilkosságai

⁸⁶ C. G. DEGOB 326. A visszaemlékezésben a Waffen SS-Oberscharführer keresztnévéként „Wilheim” került megnevezésre.

ellen. A gyilkosságok döntő többségét a sváb-SS követte el.

Az első 500-as csoportból életben maradottakat a zombori izraelita hitközség templomában helyezték el: a templom használaton kívül volt, mivel a zombori zsidókat 1944 májusában deportálták. Feltehetően az első éjszaka után átvitték őket a zombori vágóhídra. A második 500 fős csoport maradéka eleve a zombori vágóhídra került és itt töltötte az éjszakát. Mindkét csoport maradékát, egyetlen menetben, a Zomborba történt megérkezésüket követő harmadik nap, október 11-én reggel indították tovább. Az emberségesnek mondott Waffen SS-Oberscharführer parancsnoksága alatt gyalogmenetben értek Mohácsra október 14-én, bár nem veszteségek nélkül.

Tolnai Gábor irodalomtörténész nyomán elfogadottá vált, hogy Radnóti Miklós az első 500 fős csoportba került, ezt azonban írásaiban nem tudta megalapozottan alátámasztani.⁸⁷ Véleményem szerint eldönthetetlen, hogy melyik 500-as csoportban ért Zomborba. A költőnek a Cservenkán keltezett verse után Mohácson, október 24-én írta meg a következő, egyben utolsó előtti versét (Razglednica /3/). Ennek négy sora és az utolsó versének (Razglednica /4/) hét sora hűen fejezi ki az Ószivác és Mohács között átélteket.⁸⁸

⁸⁷ Tolnai Gábor. 222–227.

⁸⁸ Berger Ferenc. DEGOB 2419.; Czitron Lajos: Cservenka 1944. Kézirat. Budapest, 1981. 08. 17. 25. o.; Csányi Károly. Személyes közlés. Párizs, 2007. 06. 23.; Derara Miklós. DEGOB 1643. Fischer László. DEGOB 1902. Füzesi

A TÉGLAGYÁRBAN MARADT MUNKASZOLGÁLATOSOK HELYZETE

A MAGYAR ŐRSÉG ÉS A MUNKASZOLGÁLATOSOK KIRABLÁSA

A cservenkai téglagyárban a két 500 fős menet távozása után mintegy 1.150 fő maradt. A korábban Gárdos Károlytól idézettek szerint a helyzet áttekinthetetlen volt, szervezetlenség és fejetlenség uralkodott a téglagyárban. A források szerint úgy tűnik,

József. Személyes közlés. Budapest, 2018. 06. 10.; Groner Tibor. DEGOB 3583. Kádár István: Bortól a Balti-tengerig. Uo. 147–149. o.; Levendel László: A túlélő. Főnix Alapítvány, Budapest, 1993. 58. o.; Mayer Rudolf: Az énekös. Csapody Tamás interjúja Mayer Rudolf egykori munkaszolgálatossal. Mozgó Világ, 32. évf. 2006. 2. sz. 38. o.; Sch. Sándor: A Bori halálmenet! Lejegyezte Shlomo Müller. Petach Tikva [Izrael] Kézirat, 1992. 3. o.; Taub Imre visszaemlékezése. Kézirat. Budapest, 1986. 08. [nap megnevezése nélkül]. 19. o.

hogy a menetek távozása után, késő délutánra vagy kora estére dőlt el, hogy a németek a menet téglagyárban maradt tagjai közül mindenkit, tehát a zsidó és a Jehova Tanú munkaszolgálatosokat egyaránt ki akarják végezni. A községben elszállásolt nazarénusokat a kollektív meggyilkolásuk veszélye nem fenyegette.

A tömeggyilkosság elkövetésének esti és éjszakai történései rekonstruálhatók. Sem a német, sem pedig a magyar katonák nem gondoskodtak élelemlről, tehát a munkaszolgálatosok ezen a napon sem kaptak ételmet és így vacsorára sem került sor. A munkaszolgálatosok a már két napja megszokott szállásaikon lepihentek. Mégsem tudtak elaludni, mivel először a magyar keret néhány tagja, majd pedig a sváb-SS katonái körbejártak és felzavarták őket. Céljuk a munkaszolgálatosok kirablása volt. A munkaszolgálatosok előtt ekkor vált teljesen egyértelművé, hogy őket az éjszaka folyamán meg fogják gyilkolni. Moskovits József bori munkaszolgálatos Szokolics Ferenc bori keretlegény ellen indított népbíróági perben azt vallotta erről, hogy Szokolics a téglagyárban azt mondta nekik, hogy „értéktárgyainkat és pénzünket, ami még megmaradt [...] adjuk neki, mert úgy is elveszik, és akinél megtalálják, azt külön megkínóztatásban fog részesülni.”⁸⁹ Fleischmann György bori munkaszolgálatos szerint bement hozzájuk „Szabó szakaszvezető és felszólított, hogy adjuk át neki minden ékszerünket és értékünket, mert nekünk arra már nem

⁸⁹ Moskovits József tanúvallomása. Budapest, 1945. 04. 19. Nytsz.: nincs. 3. o.

lesz szükségünk.”⁹⁰ Groner Tibor is így emlékezett vissza, hogy odament hozzájuk „Tálas hadapródőrmester, Szabó szakaszvezető és azt mondták, hogy minket agyonlőnek, és ne adjuk értékeinket a németeknek, hanem inkább nekik. Akkor lefekvést rendelték el.”⁹¹ Az egyik Jehova Tanú szerint is felszólították a zsidókat, hogy „akinek van még arany gyűrűje, órája, töltőtolla, az adja le és nem lesz bántódása.”⁹² Szintén Fleischmanntól tudjuk, hogy közvetlenül a vérengzés előtt a német katonák is hasonlóképpen jártak el: „... a sváb SS-ek is bejöttek. Adjunk oda 20 órát, de azonnal, kiáltották, mert különben 20 embert viszünk ki az udvarra, akik nem jönnek már onnan vissza. Kénytelenek voltunk adni. Adtunk, amíg volt, mikor elfogyott már minden, akkor pedig vitték az embereket ki húzasával. Megtették volna az értékek odaadása nélkül is ugyanezt.”⁹³

Tálas András hadapródőrmester 1945-ben lezajlott népbírósági perében is többször előkerült a vérengzést megelőző rablás kérdése. A háborús büntettek elkövetése miatt halálbüntetést kiszabó ítélet egyik mondata úgy szólt, hogy Tálas András „felszólította [...] a zsidókat, hogy óráikat adják neki át, mert arra úgy

⁹⁰ Fleischmann György. DEGOB 3233.

⁹¹ Groner Tibor. DEGOB 3583.

⁹² Kis Pap János visszaemlékezése. [Hely és évszám nélkül] Magyar Jehova Tanúi Egyház Archívuma. 10. oldal

⁹³ Fleischmann György. DEGOB 3233.

sem lesz többé szükség”.⁹⁴

A Jehova Tanúi munkaszolgálatosok is az esti órákban tudták meg további sorsukat. Kis Pap János Jehova Tanú azt rögzítette visszaemlékezésében, hogy „Az egyik SS katona a téglagyár kapujában tartott őrséget és én sejtettem, hogy tud magyarul és odahúzódtam a kapu alá, ahol ő járkált és megkérdeztem tőle, hogy miért nem engednek minket tovább menni. Ő erre németül válaszolt, azután még megkérdeztem egyszer, de szintén németül válaszolt, amit én nem értettem. Kértem, hogy válaszoljon nekem magyarul, erre ő széjjelnézett és megkérdezte, hogy mik vagyunk mi, hogy nekünk nincsen sárga csillagunk. Mondtam, hogy mi keresztények vagyunk és nem értjük miért üldöznek bennünket. Meghallgatott és annyit mondott, hogy ti sem vagytok jobbak, mint a zsidók, mert ha jobbak lennétek, akkor nem lennétek a zsidók között. Egyébként várjatok, majd eldől a sorsotok és többet nem válaszolt, hiába kérdeztem.”⁹⁵ A Jehova Tanúi hasonló helyzetben voltak, mint zsidó munkaszolgálatos társaik. Szintén elhelyezkedtek a téglagyárban és este alváshoz készülődtek, közülük mások már elbújtak és mélyen elaludtak.⁹⁶ A Jehova Tanúk visszaemlékezései

⁹⁴ Tálas András ítélete. Budapest, 1945. 09. 05. Nytsz: Nb.IV.3281/23. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. V-101681. 154. o.

⁹⁵ Kis Pap János visszaemlékezése. [Hely és évszám nélkül] Magyar Jehova Tanúi Egyház Archívuma. 10. o.

⁹⁶ Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján. MJTE Archívuma. 20. o.

egységesek abban, hogy az imáik hatására Jehova ezután megmentette őket, este ugyanis a téglagyárba bement néhány magyar katonával Tálás András hadapródőrmester, aki visszavette a parancsnokságot a Jehova Tanúi felett. A németek által nyilván jóváhagyott parancs szerint a téglagyári villanyoszlop lámpája alatt azonnali sorakozót rendelt el számukra, ez azonban nem ment könnyen, mivel a Tanúk összegyűjtése és azonosítása gondot okozott. A kárpátaljai Tanú, Regus Demeter olyan mélyen elaludt valahol a téglarakások között, hogy sok időbe telt, mire előkerült. A zsidó munkaszolgálatosok közül pedig 2–3 fő beállt közéjük, ekkor került sor a nagyon sok Tanú és zsidó túlélő visszaemlékezésében egyaránt szereplő jelenetre. A Tanúk hagyták volna, hogy megbújjanak közöttük a zsidó társaik,⁹⁷ de a magyar keret tagjai egyenként, mindenkinek zseblámpával az arcába világítva, nevét megkérdezve állapította meg hovatartozását. Az egyik téglagyárat a másikkal összekötő kapun kellett mindenkinek egyenként átmennie. A zsidó munkaszolgálatosokat felismerték, kettőt közülük Tálás lelőtt. Az egyikükkel azonnal végzett, a másikat a pisztolyával úgy megvert, hogy a végén már azért könyörgött, hogy lője agyon.⁹⁸ Ő a kárpátaljai Dávidovics

⁹⁷ Kis Pap János visszaemlékezése. [Hely és évszám nélkül] Magyar Jehova Tanúi Egyház Archívuma. 10. o.

⁹⁸ Katz Gyula kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1946. 10. 07. Nytsz.: 619/1945 BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. 65. o.

Ármin (Hermann)⁹⁹ vagy a felvidéki Herskovics Ármin [Herman] volt.¹⁰⁰ Tálás András a teljes létszámban összegyűjtött Jehova Tanúit a szomszédos téglagyár nem működő égetőkemencéjének emeletén helyezte el. Megtiltotta nekik a padlás elhagyását és az ajtót kívülről lelakatolta, másnapi reggeli visszajövetelt ígérve.¹⁰¹ A Jehova Tanúi nem látták, de fültanúi voltak a vérengzésnek. Közülük senki nem esett áldozatul a vérengzésnek.

A bori menettel Cservenkára megérkezett hét nazarénust a község szélén lovaikkal együtt egy vendéglő udvarán¹⁰² és egy „egy piszkos istállófélében, egy kertes parasztház mellett szállásoltak el”.¹⁰³ A Cservenkáig tartó gyalogmenetek során az ő életüket is veszélyeztették a német katonák, de Cservenka számukra – mint korábban már írtam – nem jelentette a kollektív megsemmisítés

⁹⁹ Fenyő Tibor tanúvallomása. Budapest, 1946. 10. 19. Nytsz: nincs. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. V-101681. 74. o.

¹⁰⁰ Palásti László: Bor és Cservenka. In: R. Török Piroska (szerk.): Mementó Magyarország 1944. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975. 132. o.

¹⁰¹ Elbeszéli Haffner Tibor. Losonc, 1992. [hónap és nap megjelölése nélkül] 26. o. és Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján. MJTE Archívuma. 21. o.

¹⁰² Papp Lajos: „Ennyi az emberi élet!” Palócföld, 55. évf. 2009. 6. 28. o.

¹⁰³ Papp Bálint. Személyes közlés. Budapest, 2009. 02. 09.

veszélyét.¹⁰⁴ Rangjelzés nélküli katonaruhát viseltek és nem volt fegyverük. Őket nem őrizték és a községben szabad mozgásuk volt, olyannyira, hogy az egyik cservenkai bolt tulajdonosában, vásárlás közben felismerték hittestvérüket, a sváb Winterstein Jakabot. Ő és Lám Henrik atyafiak élelmezték azután őket Cservenkán.¹⁰⁵

A nazarénusok tudtak a készülő tömeggyilkosságról, mert a keret beszélt nekik erről, egyben tanúi voltak egy közvetlen közelükben, a vérengzés napján történt eseménynek. Papp Bálint elmondása szerint mellettük volt egy honvédségi terület azon pedig egy vasajtóval lezárt raktár. „Nagy kiabálás közben a vasajtot egyszer csak kinyitották. Néztük, hogy mi ez? Hát fegyverraktár volt. A helyi lakosok, fiatal srácok 20-an, 30-an lehettek, lelkesen válogatták a kézfegyvereket. Két órán keresztül hordták a fegyvereket a téglagyári kivégzéshez.”¹⁰⁶

¹⁰⁴ Papp Bálint. Személyes közlés. Telefoninterjú 2015. 02. 02.

¹⁰⁵ Papp Lajos: „Ennyi az emberi élet!” Palócföld, 55. évf. 2009. 6. 29. o. továbbá: Papp Lajos. Személyes közlés. Baja, 2006. 01. 17.

¹⁰⁶ Papp Bálint. Személyes közlés. Budapest, 2009. 02. 09.

A TÖMEGGYILKOSSÁG IDEJÉN ŐRFELADATOKAT ELLÁTÓ KATONÁK

A bori munkaszolgálatosok német katonák által történt átvétele után a magyar keret is ellátott őrfeladatokat a téglagyárnál. Hortobágyi Károly bori keretlegény tanúvallomása alapján tudjuk, hogy „a téglagyárba nem adtunk őriséget csak kívül volt egy kevés magyar őrség, hogy a téglagyárból esetleg kiszökő muszosokat [munkaszolgálatosokat] elfogják és visszavigyék a németeknek”.¹⁰⁷ A magyar keret őrsége valószínűleg 8–10 főből állt.¹⁰⁸ A tömeggyilkosság éjszakáján a téglagyáron kívül tehát magyar őrség is volt, akiket ekkor „a németek a vasúthoz küldték”.¹⁰⁹ Éles Károly őrmester, bori kerettag szerint a tömeggyilkosság éjszakáján Horváth József őrmester volt szolgálatban és felvezetője Szabó Zoltán szakaszvezető volt, akik azután hajnalban tértek vissza a keretlegénység szállására.¹¹⁰

¹⁰⁷ Hortobágyi Károly tanúvallomása. Horváth József tárgyalási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 03. 14. Nytsz: Nb. I. 4948/1946/. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 5. o.

¹⁰⁸ Hortobágyi Károly tanúvallomása. Horváth József tárgyalási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 03. 14. Nytsz: Nb.X.3272/1945/5. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 53. o.

¹⁰⁹ Jegyzőkönyv. Horváth József tárgyalási jegyzőkönyve. Budapest, 1947. 03. 14. Nytsz: Nb.X.3272/1945/5. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 49. o.

¹¹⁰ Éles Károly tanúvallomása. Budapest, 1946. 04. 16. Nytsz: 894.1945. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb 50. o.

Szerinte még a vérengzés előtt le akarták váltani Horváth Józsefet, de Horváth ragaszkodott ahhoz, hogy ők maradjanak őrségben. Éles Károly Horvát és Szabó mellett a Gusztus nevű honvédot nevezte meg, mint az őrség további tagját.¹¹¹ Horváth József tagadta őrparancsnoki beosztását, mert közlése szerint Szabó szakaszvezetőnek adta át az őrséget.¹¹² A Horváth József ellen indított népbíróság perben született ítélet kimondta, hogy ő volt a téglagyárnál a tömeggyilkosság éjszakáján az őrparancsnok. (Egy másik vádpontban, nevezetesen a vérengzésben való részvételben a népbíróság nem találta bűnösnek.¹¹³) Nem volt tagja az őrségnek Tóth András hadapródőrmester¹¹⁴ és nem tudjuk, hogy tagja volt-e a munkaszolgálatosok – később leírásra kerülő – kirablásban résztvevő Szokolics Ferenc szakaszvezető és a vérengzés után a helyszínre menő és a

¹¹¹ Éles Károly tanúvallomása. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 14. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb 51–52. o.

¹¹² Jegyzőkönyv. Horváth József vallomása. Budapest, 1946. 04. 24. Nytsz: 894/1945. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 42. o.

¹¹³ Horváth József. ítélete. Budapest, 1946. 06. 15. Nytsz: Nb.X.3272/1946/7. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 72. o. A népbíróság különböző háborús bűncselekmények elkövetéséért életfogytiglani kényszermunkára ítélte. Kegyelemből 1957. 12. 05-án szabadult.

¹¹⁴ Éles Károly tanúvallomása. Tárgyalási jegyzőkönyv. Budapest, 1947. 03. 14. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 52. o.

megmenekülőket gyilkoló Surányi János honvéd,¹¹⁵ Kunos Sándor őrmester és Purucky Pál honvéd. Ismerjük tehát a magyar 8–10 fős őrség parancsnokát (Horváth József őrmester) és helyettesét (Szabó Zoltán szakaszvezető), az egyik tagját (Gusztus honvéd).

A német jelentés alapján képet tudunk alkotni a téglagyárat a vérengzés előtt, alatt és utána őrző német katonákról, akik közül többen feltehetőleg a tömeggyilkosságban is részt vettek.¹¹⁶ Elismerte, hogy a vérengzés alatt őrfeladatokat látott el és látta tömeggyilkosságot az 1944-ben 20 éves cservenkai Alfred Müller szakaszvezető. Ő volt a híradós szakasz (Müller-szakasz) vezetője. A tömeggyilkosságban is részt vevő kb. 30 fős szakasz legalább tíz félautomata puskával rendelkezett és a többségében 1927–1928-as évfolyamba tartozó fiatalokból állt, a 16–17 éves SS-katonai egységet „Junge Mannschaft”-nak hívták. A szakasz tagja volt és elismerte, hogy a tömeggyilkosság előtt őrségben volt az 1944-ben 17 éves cservenkai Georg Stengel, a 47 éves cservenkai Heinrich Wegehingel és a 17 éves szintén cservenkai Karl Straub. Szintén a szakasz tagja volt és bevallása szerint a vérengzés után lett az őrség tagja Jakob Maurer. A vérengzés alatt látott el – bevallása szerint – őrfeladatokat az 1944-ben Adam Steinmetz, a 37 éves cservenkai Franz Dorth, a 40 éves cservenkai Johann Schütz és a 28 éves, szintén

¹¹⁵ Jáger János tanúvallomása. Budapest, 1945. 04. 15. Nytsz: 894/1945. BFL XXV.1.a 3272/1946. Nb. 35. o.

¹¹⁶ Német összefoglaló jelentés. Uo. 42–46. o.

cservenkai, 24 éves Karl Müller valamint a 40 éves, környékbeli, (paripási) Stefan Riesser. (A német nyomozás során valamennyiükkel szemben megfogalmazta a vérengzésben való részvétel gyanúját, ez azonban egyikük esetében sem került bizonyításra.)

A TÖMEGGYILKOSSÁG KRONOLÓGIÁJA ÉS FELTÉTELEZETT OKAI

Az október hetedikének éjszakájának kronológiája összeállítható a német és magyar katonák valamint a túlélők visszaemlékezései alapján. A 18 óra körül beálló sötétség után a téglagyárban lévő, ismeretlen számú lámpaoszlopokon égtek a lámpák. A SS egységek, a magyar keret néhány tagjának jelenlétében vagy közreműködésével sorakozókat rendeltek el. A hangnem durva volt, de nem történt semmi. 20 óra után takarodót rendeltek el és a harmadik cservenkai éjszakára mindenki, az immár megszokottá váló pihenőhelyére ment. 21 óra körül hangos parancsszavak, kiabálás és elszórt lövöldözés kezdődött. Ekkor jelentek meg a munkaszolgálatosokat értékeiktől szépszóval, ígéretekkel vagy fenyegető fellépéssel megfosztó magyar és német katonák. A munkaszolgálatosok kirablása a tömeggyilkosság közvetlen előzménye volt. A munkaszolgálatosok kényszerű mozgásában ekkortól kezdve három irány figyelhető meg. A SS egységek a tégláégető kemencékbe terelték a munkaszolgálatosokat. (Sokan már eleve ott éjszakáztak.) A tégláégetőkből aztán húszasával kísérték a szabadba, majd a gyilkosság helyére őket. A harmadik irányba mozgók pedig a menekülés lehetőségét kereső munkaszolgálatosok voltak. A kemencékbe terelés idején sokan igyekeztek elbújni, a vérengzés színhelyére kísért csoportból kilépni. Az SS katonák a parancsaiknak nem engedelmeskedőket

azonnal lelőtték, a többieket puskatussal terelték a megsemmisítésük helyére. A téglagyár egyszerre volt felbolydult méhkas és tetthely, az egyesével megölt munkaszolgálatosok halálának helye. A téglagyáron kívüli tömeggyilkosság 22 óra körül kezdődött el. Szabályos időközönként, 10–15 percenként kísérték ide a munkaszolgálatosokat. A téglagyári gödörnél eldördülő fegyverek zaját, az egyedi lövéseket és a sortüzeket valamint kézigránát robbanásokat a sorsukra várók pontosan hallották. A tömeggyilkosság gyakorlati kivitelezéséből az a következtetés vonható le, hogy a jól őrzött, körbezárt téglagyár egész területéről előbb-utóbb mindenkit zárt helyre, a tégláégető kemencékbe kényszerítettek volna, így éjszaka és a másnap hajnali világosságnál gyakorlatilag mindenkivel végezni tudtak volna. De nem így történt: a vérengzés szervetten folyt hajnalig és pirkadat előtt, feltehetően három óra körül befejeződött.

Nem ismeretes sem a tömeggyilkosságra parancsot adó, sem pedig a vérengzés befejezését elrendelő katonai parancsnok személye. A visszaemlékezések ellentmondásosak és semmilyen ezzel kapcsolatos dokumentum nem ismert. A vérengzés lebonyolításából és a visszaemlékezők elmondásából azonban egyértelmű, hogy a téglagyárban maradtak teljes létszámú megsemmisítésére készültek.

A tömeggyilkosság eldöntésében és befejezésében egyaránt szerepet játszhatott számos, fontos körülmény. Az egyik, hogy Bácska és ezen belül a Ferenc-csatornától északra lévő területek kiürítésének

elrendelésére ezekben a napokban számítani lehetett. Az északi rész és Cservenka kiürítése október 8-án hajnalban megkezdődött, az erre vonatkozó parancs éjszaka érkezett meg Cservenkára. A kiürítésre vonatkozó parancs egyaránt lehetett a tömeggyilkosságot közvetlenül kiváltó vagy annak befejezését előidéző ok, attól függően, hogy az 20–22 óra vagy hajnali három óra körül érkezett-e meg. A kitelepítéssel szorosan összefüggő másik fontos körülmény a szovjet csapatok előrenyomulása, az október 6-án megindított és a Tiszához közelítő offenzíva. A gyors előretörés miatt október 7-én megkezdődött a 31. SS hadosztály visszavonulása. Ehhez tartozott a Cservenkán állomásozó SS-alakulatok jelentős része is. A visszavonuló SS alakulatok aztán a lakosság kitelepítésében is részt vettek. Cservenka község esetében a két, a civilek kitelepítésre és a katonaság visszavonulásra vonatkozó parancs teljesítése egyidejűleg, október 8-án történt. A kitelepítésre, vagyis a szülőhely végleges elhagyására irányuló készülődés, a közigazgatás felszámolása, a közellátás megszűnése, a front közeledése ugyanis meghatározta a közállapotokat és a közhangulatot: az egyre hátráló hadsereg, a helyi SS alakulatok, a helyi rendőrség és a lakosság közhangulatát. A katonai visszavonulás és a lakosság végleges menekülése a vereséget is jelentette egyben. A téglagyárban pedig ott volt a mindezért is felelősnek tartott és gyűlölt, mintegy 1.000 magyar zsidó munkaszolgálatos. Ők leromlott állapotban és napok óta ellátatlanul voltak, akik katonai, közlekedési és logisztikai értelemben egyaránt terhet

jelentettek számukra. A két parancs teljesítésének időbeli egybeesése pecsételhette meg a bori zsidó munkaszolgálatosok sorsát mind a téglagyárban, mind pedig az onnan elvitt és egyaránt Zomborig tartó gyalogmenetek sorsát.

A TÖMEGGYILKOSSÁG

A tömeggyilkosság végrehajtásáról, közvetlen körülményeiről, topográfiájáról számos visszaemlékezés maradt fenn mind az áldozati, mind pedig az elkövetői oldalon. Mindkét oldalról idézek egy-egy – általam – megbízhatónak tartható leírást. Az áldozati oldalon az egyik legpontosabb és legrészletesebb leírást Darvas Ferenc túlélő adta, aki a háború befejezése után hamar papírra vetette az átélteket, és akivel módomban állt személyesen is találkozni. Az ő leírása szerint: „Négy SS-katona jött és 20 jelentkezőt kért. Én eléggé a csoport elején ültem. Tudtuk miért kell a 20 ember, és először senki sem mozdult. Engem olyan érzés fogott el, senkitől sem várhatom, hogy helyettem jelentkezék, és fölálltam, és fölállott a többi 19 is. Öt négyes sorba kellett sorakozni: elöl, hátul, jobbra és balra egy-egy, összesen négy SS-katona kísért bennünket. Hátranéztem, van-e ismerős közöttünk. Egy volt, Kohnnak hívták, segéd volt a körúton, egy rövidáru üzletben. Felesége és kislánya volt. Ő is megismert és rám mosolygott. Amikor a kapun kiléptünk, az utcán jobb felé, az előbbi lövöldözés

irányába fordultunk. Bennem még mindig nem halt ki a remény és az életösztön, és elhatároztam, mindent pontosan megfigyelek, hátha valahogyan meg lehet szabadulni. Egy fával szegélyezett utcán meneteltünk, balra tőlünk volt a vasútállomás és a vasúti sínek, jobboldalt húzódott a téglagyár magas kerítése. Nem sokat meneteltünk, amikor jobb felé befordultunk a téglagyár másik kapuján, újra a gyár területére. A kapunál megálltunk. Bal felé hosszú fészerek látszottak, előttem pedig valamilyen emelkedés, a mögött pedig, a lövések fényében, egy levágott domboldal tűnt föl. Úgy tetszett a sötétben, mintha valami fal előtt álltak volna az emberek. Sem sírás, sem könnyörgés nem hallatszott, csak egyszer kiáltotta valaki: 'Gyere Béla, haljunk meg együtt'. Amint a szemem hozzászokott a sötétséghez, akkor vettem észre, hogy amit én emelkedésnek láttam először, az egy árok hosszan elnyúló széle. A terep bal felé hirtelen lejtett, és valószínűnek látszott, hogy ott az árok nyitott. Az árok szélével párhuzamosan, rajvonalan álltak az SS-ek, egymástól 5–6 méternyire, és akit eléjük küldtek, azokat agyonlőtték, bele az árokba. Azt is észrevettem, hogy a levágott domboldal, bal felé, félkörben húzódik. Rövid várakozás után odajött hozzánk egy német, és kettesével az SS-ek elé parancsolt bennünket. Egy sovány télikabátos emberrel az árok nyitott széle felé húzódtam. A sírgödör szélén két hulla feküdt. A német intett, dobjuk be őket. Nagy nehezen cipeltük oda a holttesteket, és legurítottuk az árok oldalán. Még fel sem egyenesedtem, amikor közvetlen mögöttem, gyors egymásutánban két lövés dördült el. Hirtelen fölegyenesedtem és

szembefordultam a mögöttem 6–8 méterre álló némettel. De éreztem, hogy tehetetlen vagyok és visszafordultam az árok felé. A télikabátos munkaszolgálatos már sehol sem volt. A fordulat pillanatában újra lövés dördült, és hallottam a lövedéket a fülem mellett füttyülni. Ekkor magamhoz tértem, éreztem, hogy ki kell használnom az alkalmat, és szinte kényszerítettem magam, és beledőltem az árokba. A hasamra fordultam és fejemet odatámasztottam a gödör falához. Alatta hullák feküdtek. Olyan érzésem volt, mintha megsebesültem volna, de semmilyen fájdalmat nem éreztem. Közben arra is gondoltam, mi lesz, ha betemetik az árkot. Sok időm nem volt a gondolkodásra, mert hirtelen egy test zuhant rám. Azután még több is, talán kettő vagy három, úgy, hogy deréktől felfelé teljesen eltakartak. Azután géppisztoly-sorozatot hallottam és kézigránátok robbanását. Lassan minden elcsöndesedett, de mozogni nem mertem, csak néha-néha próbáltam lazítani a rajtam fekvő testek nyomásán. Úgy látszik sokan nem kaptak halálos sebet, mert egyre erősebb lett a nyögés és jajgatás. Sejtettem, hogy a németek most nem lehetnek a közelben. Mozogni erősebben még mindig nem mertem. A rajtam fekvő testek közötti réseken mind több fény hatolt be hozzám, tudtam, hogy itt a reggel.”¹¹⁷

A vérengzés helyszínének leírása kapcsán a másik, az elkövető oldalon hitelesnek tekinthető személy Jozef Daffe. A német jelentés számos SS katonával

¹¹⁷ Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944. Tiszatáj, 63. évf. 2009. 5. sz. 122. o.

kapcsolatban fogalmazza meg a gyilkosságban való részvétel gyanúját. Közülük egyetlen egy fő, az 1944-ben 38 éves, újvidék környéki Jozef Daffe ismerte el, hogy részt vett a tömeggyilkosságban. A Müller-szakasz rang nélküli tagjának tanúvallomása szerint kb. 22 órától 24 óra között tartózkodott a kivégző-gödörnél. Soha vissza nem vont vallomása szerint „feltehetően kb. 5–6 alkalommal lőttem le a gödörbe”¹¹⁸ és összesen két kézigránátról dobott a gödörbe, amelyek fel is robbantak. Kizárólag önmagára tett terhelő vallomásaiban Daffe így írta le a vérengzés helyszínét: „Az agyaggödör esetében egy kb. 30 m hosszú és kb. 5 m széles leásásról volt szó a téglagyár agyagos hegyoldalában. Ez a gödör kb. 50 m távolságban volt a téglagyár mellett elvezető úttól, és onnan egy drótkerítésen keresztül jól lehetett látni. A gödör a gyárudvarról hosszában vezetett a talajba. Nem vagyok abban a helyzetben, hogy megadhasam a legmélyebb hely méretét, de kb. 2.5 méterről lehetett szó. E fölött, a normális síkon állították föl a géppuskát. A gödör hosszanti oldaláról kellett lefelé lőnünk, ahol a delikvenseket a gödör alján állították föl.”¹¹⁹

¹¹⁸ Josef Daffe tanúvallomása. Leonberg, 1968. 06. 21. Nytsz: I/7 (NSG) I/7 -16-39/65. 117. o.

¹¹⁹ Josef Daffe tanúvallomása. Leonberg, 1968. 06. 21. Nytsz: I/7 (NSG) I/7 -16-39/65. 118. o.

A TÚLÉLÉS ESÉLYEI

A téglagyárban különbözőek voltak az életben maradás esélyei. Ennek egyaránt voltak mentális és fizikai aspektusai. Utóbbi esetében, azoknak, akik a tégláégető kemencékbe kerültek, akik nem tudtak elrejtőzni a szabadban lévő épületekben és téglaszínekben, azoknak kisebb volt a túlélési esélyük. A munkaszolgálatosok a bori hónapok, a gyalogmenet során átéltek nyomán, ennek során a bajtársaik szemük láttára történt meggyilkolása láttán, a teljes fizikai kimerültség szinte képtelenné tette őket bármilyen ellenállásra. A munkaszolgálatosok közül sokan úgy élték meg, hogy végre befejeződnek szenvedéseik, a „vallásosabb fiúk elkezdtek imádkozni, mások búcsúzkodtak, azok, akik táborélet alatt barátotokká lettek összezsókolóztak az utolsó pillanatban”.¹²⁰ Levendel László és hozzá hasonlóan még sokan mások beszámoltak arról, hogy „elterjedt a hír, hogy a fehérkarszalagosokat, a kikeresztelkedetteket nem végzik ki. Sokan széttépik ingüket és fehér karszalagot próbálnak csinálni belőle.”¹²¹ A munkaszolgálatosokra jellemzőnek mondható lelki és testi állapotáról így írt a Levendel László: „Már nem vagyunk emberek, és az állati életösztön is megbénult bennünk. A legkisebb ellenállásra sincs már erőnk, a menekülés ösztöne sem munkál, elszaladni sem

¹²⁰ Fleischmann György. DEGOB 3233.

¹²¹ Levendel László: A túlélő. Főnix Alapítvány, Budapest, 1993. 57. o.

próbálunk. Ez a teljes birkaság. [...] Életem szégyene a birkalétbe süllyedés. Nemcsak a hóhér veszíti el embermivoltát, de az áldozat is.”¹²²

Mindezek ellenére sokan keresték tudatosan a menekülés lehetőségét, mások ösztönösen cselekedve keresték a biztos halálból való szabadulást. A vérengzés idején sikeresen szökött meg a téglagyárból Gárdos Károly. Szerinte kb. tizen kerülték el a „kivégző századot” és szöktek meg a téglagyárból.¹²³ Köztük volt Bondy Endre és Ecker András. Bondy Endre miután az égetőkemence padlásáról leparancsolták őket, azt írta kettőjük sikeres szökéséről: „esküszöm, nem cselekedtem céltudatosan. Tudat alatti energiák vezényelték minden mozdulatomat. Takartam, sorakoztam. Jobbra néztem, a hold vakító fényében két téglarakás közt koromfeketén, vakon ásítózott egy utcácska. Nappal jártam benne vagy háromszor. Néztem vadul. A sor hirtelen lökést kapott hátrafelé. Testek estek nekem, a sor jobb felé görbült, eltorzult, egyesek kiestek a sorból. Kis úrzavar, kapkodás keletkezett. Hátranéztem. A tömeg eltakarta az SS embert. Nem tudom miért, de zsebemben lévő irataimat kidobtam a földre. Ránéztem a másik kezemben szorongatott kabátomra. Jól látszott rajta a nagy olajos sárga csillag. Odavágtam az iratok mellé. Nagy lélegzetet vettem, és ismét esküszöm, nem megfontoltan, szinte mámorban ugrottam a két téglarakás közti árnyékba.

¹²² Levendel László: A túlélő. Uo. 57. o.

¹²³ Gárdos Károly (DOS) (ford.: Szilágyi Erzsébet): Találkozás Radnóti Miklóssal a kényszermunkatáborban. Múlt és Jövő (Új folyam, 20.), 2009. 4. sz. 26. o.

Ugrás közben valaki elkapta a csuklómat. 'Mit csinálsz?' Odanéztem. Ecker volt. Tébolyult félsz égett a szemében. Nem feleltem, megragadtam csuklóját és magam után rántottam."¹²⁴ Nem vették észre szökésüket és átmászva a téglagyár kerítésén, sokak által segítve végül megmenekültek.

A munkaszolgálatosok közül néhányan a kivégző-gödörből menekültek meg. A már többször idézett Darvas Ferenc azt jegyezte fel, hogy amikor hajnalodott, akkor „... egyik pillanatról a másikra megszűntek a nyögések, és már lépteket lehetett hallani a gödörben. Csak itt-ott hallatszott egy-egy nyögés, gondolom a súlyos sebesültek voltak, akik már semmivel sem törődtek. A németek jöttek le a gödörbe, és a még élőket lövöldözték agyon. Háromszor ismétlődött meg ez a szörnyű ellenőrzés. Hallottam, amint valaki kérte, hogy végezzenek vele. Nem messze tőlem hörgött valaki. Közeledtek hozzá a léptek, csattant a puska závarzata¹²⁵ és hallatszott a lövés. Az ellenőrzések során volt olyan pillanat, amikor úgy éreztem, jobb volna bevégezni mindent. De ez csak egy pillanatig tartott. Elhatároztam, hogy az utolsó lehetőséget is megkísérlem a szabadulásra. Később, amikor újra erősödött a nyögés és jajgatás, s biztos voltam benne, hogy eltávoztak az SS-ek,

¹²⁴ Bondy Endre: Cservenka. HDKE. Nytsz: 2011.1007.1. 3–9. o.

¹²⁵ A hátultöltő fegyvereknek azon része, mely a mozgatható csövet az agyhoz zárja. <http://www.kislexikon.hu/zavarzat.html#ixzz3RjNnqOH> – utolsó letöltés 2015. 02. 14.

elhatároztam, hogy kiszabadítom magam, nincs már veszteni valóm. Egy erőset rántottam magamon és szabad voltam, de a biztonság okáért egy pár percre még fekvé maradtam. Azután szétnéztem. Tőlem bal felé, amerre az árok vége zárt volt, a halottak szép rendben egymás mellé voltak fektetve, de azután egymás hegyén-hátán, összevissza, egymásra halmozva heverték a holttestek. Azután jobbra néztem, és az árok tényleg nyitott volt, úgy, ahogyan azt az éjjel megállapítottam. A látvány szörnyű volt, de erőt kellett venni magamon, mert habozásra nem volt idő. Elkezdtem kúszni az árok nyitott vége felé. Még ketten kúsztak kifelé. Az egyik századbéli bajtársam, az újvidéki Potteszmann Vilmos¹²⁶ volt, a másikat nem ismertem. Potteszmannak a könyökén volt kisebb sebesülése, de a karját jól tudta mozgatni. Odaértünk a gödör nyitott végéhez. Lelapultunk a magas fűben és hallottuk, hogy még egy

¹²⁶ Potteszmann (Potesman/Potasman) Vilmos (a. n. Rotschild Lujza; Szabadka, 1920. 12. 03.–Naharija [Izrael], 2011. 01. 17.) V./4. szd. V. kmsz. pótlj.; a. sz.: 0105.21.2162.) erdőmérnök, mérnök. A Darvas Ferenc által elmondottakkal megegyező visszaemlékezése megjelent: Pottesmann Vilmos: A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes gáztettei Jugoszláviában. Ötödik rész. Bácska és Baranya. A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság Zsidó Hitközségi Szövetségének kiadása. (Kézirat) Belgrád, 1952. 78–79. o. Budapesti Zsidó Levéltár, XX-G 85.32. Az izraeli Naharian élő Potasman Vilmos mindezt személyes találkozásunk alkalmával megerősítette (Naharia, 2008. 10. 17.).

negyedik ember is kúszik kifelé. Tovább kúszunk még egy kicsit, és pár ugrással bent voltunk az éjjel megfigyelt fészerek között. A fészerek párhuzamos sorokban állottak egymás után. A harmadik sorban cserépszárító tetők voltak egymásnak támasztva, és olyanok voltak így, mint a kémények, magasságuk több mint két méter volt. Gyorsan felmásztam a fészerek gerendáin és beugrottam az egyikbe, és ugyanoda mellém, Pottesszmann is bemászott. A harmadik társunk a mellettünk lévő kéménybe bújt be.”¹²⁷

A szabadkai Pottesszmann Vilmos a cservenkai tömeggyilkossággal kapcsolatban az egyik legtöbbet idézett túlélő, ő ugyanis az egyik legfontosabb tanúja a megszálló német katonák által elkövetett háborús bűnökről a háború után összeállított vajdasági jelentésnek. Ezt az alapidokumentumot később számos szerző és másodlagos forrás idézi, így a német jelentés is. Pottesszmann tanúvallomásaiban azt közölte, hogy miután az árokba dobta bajtársának holttestét, rálöttek és ő eszméletlen állapotban zuhant az árokba. Később visszanyerte eszméletét. Az utána hajított egyik kézigránát szilánkjai a bal kezét megsebesítette. Elmérgeződött sebeit később a Cservenka közelében lévő Nánai Antal tanyáján bekötötték, majd a szovjet csapatok bejöveteleig elbújtatták.¹²⁸

¹²⁷ Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944. Tiszatáj, 63. évf. 2009. 5. sz. 123. o.

¹²⁸ Pottesszmann Vilmos. In: A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes gázettái Jugoszláviában. Ötödik rész. Bácska és Baranya. A Jugoszláv Szövetségi

Darvas Ferenctől és Potteszmann Vilmostól eltérő módon, de Szauer László és Mandel Jenő¹²⁹ szintén a kivégző gödörből menekült meg, majd valószínűleg később együtt bujkáltak. Erről Szauer László azt írta, hogy a kivégző-gödörnél „Azt a parancsot kaptuk, hogy húzgáljuk szét a kb. 80–100 holttestet. A holttesteket azzal a géppuska tűzzel lőtték agyon, amire ébredtünk. Széthúzgálva a holttesteket, egy ember, akit nem talált lövés, felkelt és közénk állt. Ez akkor derült ki, amikor felvezettek bennünket a domb tetejére, a gödör szélére, mert ott heten lettünk. Sorba állítottak bennünket arccal a gödör felé. Elhangzott az első lövés, összecsuklottam és legurultam a rézsűn a gödörbe, hogy igyekeztem hanyatt fekve kerülni, és kezeim szabadok legyenek, hogy a rám eső holttesteket magamról le tudjam tolni. Lövés nem talált és pontosan tudtam, hogy mit csinálok. Ezután még elég hosszú ideig tartott a lövöldözés és az emberek kivégzése. Hajnal felé elcsendesedett minden és ott feküdtem a hullák között. Éreztem, hogy valaki a lábamnál él, de igyekeztem mozdulatlanul feküdni. Reggel kivilágosodás után valaki a hullák közül megszólalt, hogy a hadnagy úr mentsen meg. Biztosan olyan helyen feküdt, hogy a rézsű tetejét lehetett látni, ahol Száll nevű

Népköztársaság Zsidó Hitközségi Szövetségének kiadása. (Kézirat) Belgrád, 1952. 5–6. o

¹²⁹ Mandel Jenő (a. n. Lőwi Sára; Nagykovács, 1915. 05. 04.–1996. 01. 10.) 105./5. táb. mu. szd. [108./84. táb. mu. szd.]; a. sz.: 1678.15.0347. Nagykovácsi üvegesmester.

hadnagy pár keret tag kíséretében állt. A hadnagy válaszolt, hogy jöjjön ki és ha van még valaki, aki él a hullák között jöjjön ki az is. Akkor azon gondolkodtam, hogy mit csináljak. Végül felálltam, a rajtam lévő világos leberdzseket, ami tiszta vér és sár volt, levettem, zsebéből kivettem a levéltárcámat, amiben egy aranygyűrű volt, a leberdzseket kidobtam és kijöttem a hullák közül. A hullák közül 16-an jöttünk ki, erre azért emlékszem, mert kivettek bennünket a téglagyár területéről az országútra, ahol a velünk Borban lévő jehovás [Jehova Tanúi] század volt felsorakozva. Ott álltunk egy rövid ideig, amikor megszólalt valaki, nem tudom, hogy ki, hogy a zsidók meneküljenek, mert jönnek vissza a svábok. Ezután keresztülmentünk a síneken, majd a töltés melletti árkon, ahol egy széles szabad terület volt, majd egy házsor között átjutva átjutottunk a szőlőkbe. Ahányan voltunk annyi felé szaladtunk a szőlőn keresztül. Közben a szőlőből téptünk és ettünk. Alig futottunk a szőlők között 50–60 métert, amikor már süvítettek a golyók körülöttünk. Sikerült elmenekülni és menet közben két nálam fiatalabb fiúval futottam össze, egyikükről később kiderült, hogy ő volt az, aki a lábamnál élve feküdt. Azt hitte, hogy lövés találta, azonban kiderült, hogy oldalról kapott egy lövést úgy, hogy a kabátján az ing külső gallérján átment a golyó, a gallér belső oldalát megégette, de ő csak a forróságot érezte.¹³⁰ A Szauer Lászlónál négy évvel fiatalabb munkaszolgálatos Mandel Jenő volt, akinek a golyó ütötte lukas kabátja

¹³⁰ Szauer László. Személyes közlés. Budapest, 2009. 04. 05.

egészen hazaérkezéséig megmaradt.¹³¹ Mandel a gödörből kimászók számát Szauertől eltérően – összesen négy főben – határozta meg, de minden egyéb vonatkozásban vele megegyező módon emlékezett vissza.¹³²

A téglagyárban maradt bori munkaszolgálatosok többségének nem volt esélye a túlélésre. A vérerzés váratlanul tűnő félbeszakítása jelentett számukra megmenekülést.

A MEGÉRKEZÉST KÖVETŐ HARMADIK NAP (OKTÓBER 8.)

A tömeggyilkosság éjszaka, a hajnali világosság előtt befejeződött. A kivégző-osztag legalább háromszor tartott ellenőrzést a gödörnél. A még élőket agyonlőtték. A gödörbe feltehetően néhány kézigránátot is dobtak. A kivégző-gödör előtt álló munkaszolgálatosokat visszakísérték az első téglagyárba. A munkaszolgálatosok nem tudták, hogy mi fog következni. Reggel kb. fél hatkor a német katonák sorakozót rendeltek el. Reggeli osztására ismét nem került sor. A tömeggyilkosságot

¹³¹ Mandel Jenő fiának, Mandel Tibornak a közlése. Ő látta a lukas kabátot. Telefoninterjú. 2006. 05. 10.

¹³² Balla Ottó: Csákány, talyiga, lapát és sortűz. (Mandel Jenő visszaemlékezése). Nagykőrösi napló, 1975. 04. 12. 7. o.

elkövetők a téglagyárból Cservenka központja felé kísérték őket. A sváb SS változatlanul durván, puskatust használva kísérte őket a helyi központjuk elé. Itt átadták őket a muzulmán Waffen-SS katonáinak és 7–7.30 órakor gyalogmenetben elindították őket Ószivác, Kerény és Zombor irányába.¹³³

A vérengzés színhelyéül szolgáló téglagyár területén is számos esemény történt. A kivilágosodás után a vérengzés helyszínére érkezett – mint azt Darvas Ferenc leírta – néhány magyar tiszt. Száll Antal mellett köztük volt Tálás András is. Tálás felébresztette a tégláégető emeletén, a lövések után elalvó Jehova Tanúit, Száll pedig kimentette a kivégző-gödörből a mozgásképes munkaszolgálatosokat. A Jehova Tanúk ugyanazon az útvonalon indultak vissza a másik téglagyárba, ahonnan idehozták őket. A kivégző gödörből kívánszorgók a Tanúk menetéhez csapódtak, a Tanúk azonnal ruhát adtak nekik. A német katonák érkezése miatt a téglagyár előtti nyílt területen a keret távozásra szólította fel a zsidó túlélőket, így ők a környező földeken, kukoricásokban majd tanyákon próbáltak elbújni. Köztük volt Szauer László és Mandel Jenő.

A Jehova Tanúk elvonulása után a magyar keret néhány tagja felkereste a vérengzés helyszínét. Köztük volt Asztalos Ferenc, Kunos Sándor, Puruczki Pál, Surányi János, Szokolics Ferenc, Tálás András és talán Liedmann

¹³³ Franz Dorth tanúvallomása. Worms, 1970. 11. 03. Nytsz: VU 2+3/64. Staatsarchiv Ludwigsburg- Alle Rechte vorbehalten-signatur: EL317III.BÜ927. 3. o.

[Liebmann].¹³⁴ Ekkor Szokolics Ferencnek a népbíróságon tett tanúvallomása szerint, mintegy másfél órán keresztül, a környező mezőkön 100 db töltényt lőtt ki és kb. 70–75 munkaszolgálatost ölt meg.¹³⁵ A később visszavont tanúvallomásában megnevezett gyilkosságok száma minden bizonnyal nagyságrenddel kisebb volt ennél. A magyar keret által ekkor meggyilkoltak tényleges számát megbecsülni sem tudjuk, de az bizonyos, hogy a Jehova Tanúk elvonulása után a magyar keret tagjai a reggeli órákban kétszer is igyekeztek felkutatni az ottmaradt túlélőket és igyekeztek megölni, majd kifosztani őket.¹³⁶ Nem tudjuk, hogy ez a bori menet parancsnokainak, tisztjeinek tudtával történt-e vagy sem, de mindenesetre ez értelmezhető a tömeggyilkosság tanúinak elpusztítására irányuló szándékként is.

A bori keret nem akart zsidó munkaszolgálatosokat kimenteni a téglagyárból. Két zsidó munkaszolgálatos orvos esetében próbáltak meg kivételt tenni. A vérengzés előtti órákban Tálás András szinte parancsba adta Kádár László orvosnak az azonnali szökés megkísérlését. (A szökés nem sikerült, de Kádár túlélte a tömeggyilkosságot.)¹³⁷ A menetparancsnok, Pataki

¹³⁴ Lukács Gyula tanúvallomás. Budapest, 1945. 04. 20. ÁBTL 3.1.9. V-88503. 11. o.

¹³⁵ Szokolics Ferenc kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1945. 04. 21. Nytsz: nincs. ÁBTL 3.1.9. V-88503. 19. o.

¹³⁶ Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944. Tiszatáj, 63. évf. 2009. 5. sz. 123. o.

¹³⁷ Kádár László tanúvallomása. Tálás András népbírósági perében. Budapest, 1947. 02. 24. Nytsz:

Ferenc parancsára mentették ki a téglagyárból Zoltán László orvost. Ő aztán magyar katonai egyenruhát kapott, és mint a keret katona orvosa tartott a továbbiakban a magyar kerettel.¹³⁸

Nb.IV.3281/1945-22. BFL XXV.1.a 3281/1945. Nb. V-101681. 122. o.

¹³⁸ Papp Lajos: „Ennyi az emberi élet!” Palócföld, 55. évf. 2009. 6. 28. o.

A GYALOGMENETEK CSERVENKA ÉS ZOMBOR KÖZÖTT

A korábban tárgyaltak szerint a vérengzés előtt Cservenkáról elindított két 500 fős menet október 8-án estére Zomborba ért. A vérengzés után a bori munkaszolgálatosok szintén két menetben indultak el, szintén Zomborba. Az utóbbi két gyalogmenet körülményei és veszteségi mutatói jelentősen eltértek egymástól. Ebben az esetben a korábban induló menetszlopában elől haladt a vérengzést végrehajtó sváb SS alakulat és őket követte a muzulmán Waffen-SS alakulat által kísért bori zsidó munkaszolgálatosok mintegy 1.000 fős csoportja. A később indult és Jehova Tanúiból valamint nazarénusokból álló mintegy 150 fős menetszlopot a bori keret kísérte. A magyar keret tagjainak egyik része gépkocsin és teherautón, míg a másik része gyalog, a kisegyház-tagok kíséréte mellett tette meg az utat Zomborig. Ennek a menetnek nem voltak veszteségei és nem szökött meg senki. Erőltetett menetben utolérték a náluk korábban Cservenkáról elindított és feltehetőleg a veprődi éjszaka után elindított csoportot. A magyar keret egyik tagja „kegyelemből” lelőtte az út szélén fekvő, haldokló zsidó

munkaszolgálatost.¹³⁹ A kisegyház-tagokból álló menet a zombori vasútállomásra ment, ahonnan később marhavagonokban tették meg a további utat Kiskunhalason át Szentkirályszabadjára.

A vérengzést túlélő, kizárólag zsidó munkaszolgálatosokból álló menet tagja volt Pál László is. Így beszélt erről: „Amikor vége lett a kivégzésnek, egy muzulmán SS század kísért minket tovább Bajáig. Az uniformisban lévő muzulmán század 20–30 főből állhatott. Egy főhadnagy volt velük, aki fehér lovon lovagolt. Ő volt a század parancsnoka. Megismertem, úgy hívták, hogy Selim Hadžiselimović. A belgrádi orvosi egyetemen, ahol négy szemesztert végeztem, ő volt az anatómia tanára. Emlékszem, még kollokviumot is csináltam nála. Jó megjelenésű, szarajevói doktor volt. Ő is megismert és azt mondta – természetesen szerbül, – hogy ‘mondja meg az embereinek, hogy nem lesz semmi bántódásuk’. Amikor azután jött egy vonat és abból lövöldözni kezdtek ránk, lovával a vonat és közém állt, hogy védjen engem.”¹⁴⁰ A német jelentés szerint 30–50 fős bosnyák egység kísérte a menetet Alija Sentesici vezetésével. A menetelés során a sváb és a bosnyák SS folyamatosan és szisztematikusan gyilkolta a munkaszolgálatosokat. A menet „mozgó veszthelyként” működött: Ószivác főterén csakúgy lelőtték a zsidó munkaszolgálatosokat, mint a szántóföldeken és kukoricásokban. A gyilkosságokból a kitelepülő lakosság is

¹³⁹ Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján. MJTE Archívuma. 16. o.

¹⁴⁰ Pál László. Személyes közlés. Naharia, 2007. 10. 17.

kivette részét: a szekerekből előkerülő puskáikkal a férfiak és nők egyaránt tüzet nyitottak. Ugyanez történt Kerény előtt, ahol vasút keresztezi a közutat. Itt a vasúti szerelvényből lőttek rájuk. Az útszakasz legtöbb áldozatot követelő gyilkossága minden bizonnyal a Kerénytől keletre lévő Dzsínics Ádám majorságánál volt. A német katonák itt feltehetőleg mintegy 25 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg.

AZ ÁLDOZATOK SZÁMA

A GYALOGMENETEK ÁLDOZATAI

A Cservenka és Zombor közötti 33 kilométeres útszakaszon október 7-én (első 500 fő) és október 8-án (második 500 fő) valamint a vérengzés után megmenekültek (kb. 1.000 fő) vonultak. A két 500 fős menet maradéka Zomborban egyesült és október 11-én tovább indult tovább nyugat felé. A menet Bezdán (Bezdan, Besdan), majd átkelve a Dunán a következő éjszakát Kiskőszegen (Batina, Donau-Daru-Winkel) töltötte az éjszakát. A menet október 14-én érkezett meg Mohácsra. A vérengzés után elindított menet maradéka Zombor keleti határában a mezőn éjszakázott, majd észak felé, Gádor (Gákova, Gakovo, Gakowa, Gaumarkt)–Gara–Vaskút útvonalon érte el Baját október közepén. A Cservenka és Zombor közös útvonalon valamint a Zombor–Kiskőszeg–Mohács továbbá a Zombor–Gádor–Baja, egymástól eltérő útvonalon egyaránt jelentős veszteségek voltak.

A szerb és német források egymástól eltérően számolnak a veszteségekkel. A szerb források a Jugoszlávia (Szerbia) területén, míg a német jelentés a németek által elkövetett háborús bűncselekményeket vették számba. A háborús bűncselekmények területi és

elkövetői alapon történő számbavétele az adott megközelítésen belül sem következetes. A szerb források a Cservenka–Zombor–Kiskőszeg, a német jelentés a Cservenka–Zombor–Baja útvonalon történeteket veszi számba. Az első esetben tehát kimarad a Zombor–Gádor, a második esetben pedig a Zombor–Mohács útvonalon történt veszteség számbavétele. Egyik sem pontos tehát, ill. az átfedések, a hiányok és eltérő alapon történő számítások miatt csak hozzávetőleges adatokkal lehet számolni.

A szerb források kizárólag a Cservenka és Kiskőszeg közötti útvonalra adnak meg adatokat. (Figyelmen kívül hagyva tehát a Bajára kísért menet veszteségeit.) A vonatkozó, 1947-es szerb forrás szerint a Cservenka és Kiskőszeg közötti 63 kilométeres úton „agyonlőttek körülbelül még 400 zsidót. Ők a mai napig nincsenek eltemetve, de még elföldelve sem. A holttesteik különböző községek területén kisebb-nagyobb csoportokban temetetlenül hevernek. Az országút mentén is vannak temetetlenül és csak részben elföldelve.”¹⁴¹ Ezen az útvonalon ezt a számot tartom irányadónak.

Mindhárom menet nagyon sok embert veszített el, de nem lehet megmondani, hogy egyes menetekben hány fő volt a meggyilkoltak száma. Képtelenség eldönteni, hogy melyik menetből hány fő hiányzott,

¹⁴¹ A Belgrádi Izraelita Hitközségek Szövetségének levele bori áldozatok exhumálásának és temetésének tárgyában. Belgrád, 1947. 12. 12. Belgrádi Zsidó Múzeum. Nytsz: 2700 K 22/16-2/2.

amikor az megérkezett Zomborba. Nem lehet megmondani, hogy Zombor és Kiskőszeg között, a Mohács felé tartó menet hány főt veszített Mohácsig és ugyanígy nem lehet megállapítani azt sem, hogy a Zomborból Baja felé tartó menet hány főt veszített Bajáig. Összességében annyit lehet megállapítani, hogy mindent egybe vetve mintegy 500 fő lehetett a Cservenka utáni menetvesztés Mohácsig és Bajáig. Szökésekről is tudunk, de becslésem szerint ez az 500 fős veszteség mintegy 5 százalékát (kb. 25 fő) tette csak ki. Az összes többi munkaszolgálatos gyilkosság áldozata lett. Mindez azt is jelenti, hogy a Cservenkára megérkező 3.000 zsidó munkaszolgálatos közül kb. 1.000 főt gyilkoltak meg a cservenkai téglagyárban. A Cservenkáról elindított három menet összesen 1.500 tagja pedig mintegy egyharmadát elveszítette Cservenka és Mohács valamint Cservenka és Baja között. Cservenkán a vérengzés áldozata lett a megérkezett bori zsidók egyharmada. Cservenkán és Cservenka után Mohácsig és Bajáig a bori zsidó munkaszolgálatosok mintegy felét megölték.

A TÉGLAGYÁRI TÖMEGGYILKOSSÁG ÁLDOZATAI

A cservenkai téglagyárban meggyilkoltak számáról egymástól lényegesen eltérő adatokat ismerünk. Az áldozatok első összegyűjtésére 1945 januárjában került sor. A partizánok által kirendelt helyi sváb parasztok által,

nyilván büntetésként elvégzetetett munkáról keveset tudunk.¹⁴² Egy 1947 végén kelt dokumentum szerint erről annyi információnk van, hogy „Őket nem temették el, hanem Cservenka község téglagyárának egy gödrébe dobálták őket, ahol még ma is vannak”.¹⁴³ Az exhumálást, az agnoszkálást és az áldozatok földi maradványainak eltemetését tehát nem végezték el. Az áldozatok földi maradványainak egy téglagyári gödörbe történő összegyűjtése történt meg. Mindebből nem derül ki, hogy a földi maradványok összegyűjtése a tömeggyilkosság színhelyéül szolgáló gödörbe történt-e, vagy egy teljesen új gödröt ástak. Minderről semmilyen dokumentum nem ismeretes. A hatóságoknak szándékában állt az exhumálás és a méltó eltemetés, de erre csak a vérengzés után 13 évvel került sor. A késlekedés okát nem ismerjük. Az exhumálás végül 1957. november 4–5-én történt meg. Az exhumálást a belgrádi izraelita hitközség képviselőinek jelenlétében, a cservenkai hatóság végeztette el a téglagyári vezetőinek és dolgozóinak részvételével. Az exhumálási jegyzőkönyv mindössze egyetlen oldal, összesen 19 sor. Ebben az áll, hogy az egyetlen gödör kiásásakor 465 koponyát találtak, amely a jegyzőkönyv szerint megegyezik a mintegy 680

¹⁴² Sosberger Pál: Adatok a bori munkaszolgátról. Kézirat, Novi Sad, 2007. 11. 12. o.

¹⁴³ A Belgrádi Izraelita Hitközségek Szövetségének levele bori áldozatok exhumálásának és temetésének tárgyában. Belgrád, 1947. 12. 12. Belgrádi Zsidó Múzeum. Nytsz: 2700 K 22/16-2/2.

eltűnt munkaszolgálatos számával. Az összefüggés feltárásával adós marad a jegyzőkönyv. A rohammunkával feltárt tömegsír nyomán a földi maradványokat „kisebb zsákokba tették és teherautóval a zombori izraelita temetőbe szállították. Az exhumálás során fényképeket is készítettek, amelyek fennmaradtak. Ezeken jól láthatók a téglagyári munkások és feltehetően a téglagyár vezetői. A jegyzőkönyv és a fényképek alapján megállapítható, hogy az exhumálásnál orvos nem volt jelen és a munkások minden védőfelszerelés nélkül dolgoztak. A jegyzőkönyv külön megemlíti, hogy „az exhumálás kegyelettel történt”, ennek azonban semmilyen írott vagy képi nyoma nincsen. Egy másik jegyzőkönyv alapján tudjuk, hogy az áldozatoknál lévő és a gödörben megtalált tárgyakat összegyűjtötték és szakértőkkel megvizsgáltatták. A személyes, használati és vallási tárgyak tételes számbavétele azonban nem történt meg, a tárgyról azonban így is képet alkothatunk az említett jegyzőkönyv és az azokról napjainkban készült fényképek alapján. Ezek: személyes (pl. bőrtárca fémpénzzel, levelezőlapok, dokumentumok), használati (pl. szemüveg, fésű, óra, olló, evőeszköz) és vallási (pl. tallit-rész, feltehetően „skófium-hímzéssel”; feltehetően tóratartó rúd korongjai és tóratekercek darabjai; imakönyvek).¹⁴⁴ A fényképeken látható még magyar feliratú gyógyszerdoboz (ultraszeptil) és a bori bányákban robbantáskor használatos háromszínű drótból készített

¹⁴⁴ A vallási tárgyak fénykép utáni meghatározását szeretném megköszönni Toronyi Zsuzsának, a BZSL igazgatójának. Elektronikus levél. Budapest, 2015. 01. 19.

emléktárgyak. Mindezek teljesen egyértelművé teszik, hogy a téglagyári exhumálás során magyar bori zsidó munkaszolgálatosok tárgyait találták meg. Ezzel együtt az exhumálás minden szakszerűséget nélkülözött, a dokumentumok alapján agnoszkálásra kísérlet sem történt, a számadatok megbízhatatlanul kerültek feltüntetésre és talált tárgyak tételes számbavétele sem történt meg.

Minden bizonnyal az idézett egyoldalas exhumálási jegyzőkönyv az az alapidokumentum, amely alapján a cservenkai téglagyárban meggyilkoltak száma általában mintegy 700 főben kerül meghatározásra. Ez a szám azonban – mint ahogyan láttuk – kizárólag egy becsült adat lehet, amelynél nagyságrenddel is nagyobb lehet a téglagyári áldozatok száma. Ennek számos oka van. Az áldozatok 1945. januári összegyűjtése nem tudni, hogy kiterjedt-e mindkét téglagyár teljes területére valamint a téglagyárak környékére. A téglagyárakat övező földeken, kukoricásokban, szőlőkben és Cservenka község területén megöltek holttesteit összegyűjtésre kerültek-e? Egyetlen gödörbe történt-e az összegyűjtés? Az 1957-es exhumálás során kizárólag egy gödört, minden bizonnyal a kivégző-gödört tárták fel. Ha volt halottakat fedő másik gödör is, akkor az feltáratlan maradt. Tudjuk azonban, hogy mindkét „exhumálás” rohammunkával, alaposságot nélkülözve, dokumentálatlanul vagy felületesen dokumentálva történt. Mindez közvetlenül a kitelepítés és a háború befejezése után még érthető, de az már kevésbé, hogy a tényleges exhumálásra közel másfél évtizedet kellett várni. Ezáltal az agnoszkálás lehetőségei

lényegesen csökkentek vagy megszűntek és a minden egyéb vonatkozás (éghajlat, a kivégző-gödör elkerítésének hiánya, a téglagyári termelés) is tovább nehezítette az áldozatok adatainak, számának megállapítását. A szakszerűtlen és minden alaposságot nélkülöző exhumálás pedig mindezeket nem hogy pótolni nem tudta, de végleg megszüntette annak lehetőségét, hogy pontosabb adatok maradhassanak fenn.

Az áldozatok zombori eltemetését az exhumáláshoz hasonlítható érthetlenségek jellemzik. Az áldozatok 1957. november 5-én a zombori izraelita temetőnek az erre a célra megnyitott sírhelyébe kerültek. A tömegsírt közel öt évvel később „ideiglenesen rendbehozták” és 1962 nyarán felavatták. Az ünnepélyes felavatásra azonban további két évet kellett várni. A vérengzés után 20 évvel, 1964. április 19-én került tehát sor a fényképek által megörökített, nagyszabású, sokakat megmozgató avatásra.

A cservenkai téglagyárban látható egy emléktábla. A téglagyár főépületének falán lévő szerb és magyar nyelvű emléktáblát a cservenkai tanács állította a vérengzés után 28 évvel, 1972. október 20-án. Ezen az áll, hogy „A téglagyár területén a német megszállók 1944 októberében kegyetlenül lemészároltak több száz (sic!) zsidót”.

A források szerint nem véletlenül esett a zombori temetőre a választás. Az államhatalmi szervek úgy ítélték meg, hogy a Cservenkán és a Cservenka–Kiskőszeg közötti útvonalon meggyilkoltakat temetik el a két helység között kb. félúton lévő zombori temetőbe. A

logikus döntés ellen azonban utólag fel lehet hozni néhány érvet. A cservenkai téglagyárral szembeni oldalon, a téglagyár kapujától néhány száz méterre található a helyi izraelita temető.¹⁴⁵ Kézenfekvő lett volna itt eltemetni őket. A Cservenka–Kiskőszeg között meggyilkoltak, a gyalogmenetek áldozatait ettől függetlenül is el lehetett volna temetni a zombori temetőben. Véleményem szerint a Zomborban történt eltemetésnek a leginkább elgondolkodtató következménye az, hogy Cservenkán nem maradhatott fenn megfelelően a tömeggyilkosság emléke. Cservenkán nincs semmilyen emlékmű vagy emlékhely, amely rájuk emlékezne és a téglagyár belterületén lévő pontatlan emléktábla sem állít méltó emléket az áldozatoknak. Mindez nyilván szorosan összefügg azzal, hogy a tömeggyilkosságból a cservenkaiak és környékeliek is alaposan kivették a részüket. Nem csak 1944 októberében nem adtak lehetőséget a bori magyar zsidó munkaszolgálatosoknak a megmenekülésre, de azóta sem hajlandóak szembesülni a történetekkel.

¹⁴⁵ Elterjedt, hogy itt is nyugszanak bori zsidó munkaszolgálatosok. A levéltári források és a helyszíni bejárásaim ezt nem támasztották alá. Mindez azonban semmilyen bizonyító erővel nem bír. Nem tudjuk, hogy nyugszanak-e itt bori zsidó munkaszolgálatosok vagy sem.

MELLÉKLET

A CSERVENKAI TÖMEGGYILKOSSÁG KATONAI ÉS CIVIL HÁTTERE

A cservenkai tömeggyilkosság nem történhetett volna meg, ha a magyar és német megszállás alatt a helyi lakosság meghatározó része nem kerül a birodalmi gondolat hatása-, valamint a militáns és antiszemita befolyás alá. Ezért először meg kell vizsgálnunk a megszállás éveinek történéseit, elsőként a bácskai németiség ideológiai befolyásolásának szervezeti kereteit, valamint a helyi lakosokból szerveződött paramilitáris alakulatokat. Számba kell venni az illegális és legális toborzásokat, mivel ezek hatással voltak a helyi viszonyokra, valamint az ennek nyomán megszerveződött Waffen-SS egységek katonái és a térségben lévő más német katonai alakulatok követték el a cservenkai tömeggyilkosságot, továbbá a Cservenka és Zombor közötti útvonalon történt gyilkosságokat.

A Volksbund, a Kulturbund, a Heimatschutz, a Deutsche Mannschaft és a Deutsche Jugend

Az 1930-as évek elejétől kezdve Bácskában és Bánátban a német népcsoport fokozatosan erős polgári, kulturális, közigazgatási, majd katonai szervezeteket hozott létre. Ezek a magyar és német megszállás idején tovább erősödtek egészen 1944 októberéig.

Németország azt akarta elérni, hogy a szövetségeseik területén vagy az általa megszállt területeken élő németek a birodalom és a háború szolgálatába álljanak. A német birodalom határain kívül, más országok állampolgáraiként élő németeket nevezték „népi-németeknek” (Volkdeutsche) és a német népcsoport (Volksgruppe) részének tekintették. Hitler számára különösen értékes volt a Magyarország területén élő legnagyobb, nem Németországban élő német népcsoport. A háború előrehaladtával, a katonai veszteségek és az élelmiszerhiány növekedésével a Bácskában élő némettség jelentősége megnőtt. A Bácskában élő németek többsége magáénak érezte a német hadisikereket. A fasiszta szervezetek propagandája nyomán hol önszerveződő jelleggel, hol pedig kényszer hatására hozták létre szervezeteiket. A helyi német lakosság által támogatott vagy támogatni kényszerített német szervezetek nyíltan vagy burkoltan, de egyaránt a fasiszta eszméket képviseltek.

Jugoszlávia német megszállásával egy időben kezdődött meg a népi-német közigazgatás kiépítése mind a Szerb-Bánátban, mind pedig a magyar fennhatóság alá került bácskai területeken.¹⁴⁶ A bácskai németek – a többi magyarországi németekhez hasonlóan – létrehozták a saját német Kulturális Szövetségüket, a Kulturbund-ot.¹⁴⁷ A Kulturbund többek között magángimnáziumot alapított a Cservenkához közeli Újverbászon és Apatinban, mezőgazdasági iskolát hozott létre Futakon, Újvidéken polgári iskolát létesített. Újverbászon ezen kívül német tanárképző intézet, német polgári iskola is működött. Bácskán az 1941–1942-es tanévben összesen 64 német népiskola és külön 53 német gyermek napköziotthon létezett. A bácskai Kulturbund azonban nemcsak az iskolaügy területén volt aktív, hanem egyben támogatta a helyi németeknek a német hadseregbe történő toborzást is.

A bácskai németek nagy számban voltak tagjai a másik német szervezetnek, a Volksbundnak is. A Magyarországi Németek Szövetsége, a Volksbund egy 1938-ban megalakított nácibarát szervezet volt, amelynek élére Adolf Hitler Basch Ferencet nevezte ki 1940-ben. A Volksbund a második világháború idején mindent elkövetett azért, hogy a magyarországi németeket a náciizmus szolgálatába állítsa.

¹⁴⁶Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 260-260.

¹⁴⁷Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 28.

A bácskai Volksbund megerősödését mutatta, hogy bácskai terület (Gebiet Batschka) vezetője, Sepp Spreizer 1943 szeptemberében, területi elv alapján építette ki a Volksbundot. Kiépült a központi szakágazati rendszer is (népvédelmi főhivatal, iskolaügyi hivatal, tudományos ismeretterjesztés hivatala, propaganda-főhivatal, népegészségügyi hivatal, katonasegély hivatal stb.). Létrejött a Volksbund férfi, női és diáktagozata (Deutsche Jugend, Frauenschaft, Landesstudentenschaft).¹⁴⁸

A katonai toborzóakciókat a volksbundista németek általában lelkesen fogadták. Ahol a toborzók ellenállásba ütköztek a sorozásnál, ott a Volksbund erőszakhoz folyamodott a sorozásnál.¹⁴⁹ Tudható az is, hogy a magyar katonák által elkövetett újvidéki vérengzést a Volksbund hatása alatt álló németiség helyeselte, mert a Volksbund zsidó- és szerb ellenes volt egyben.¹⁵⁰

A Volksbund is aktívan részt vett a toborzó propagandában és ez a szervezet bonyolította le az első legális sorozást.¹⁵¹ A második toborzás során 1943 májusától a volksbundista összeírók járták a falvakat,

¹⁴⁸ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938-1945. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 14., 273-277.

¹⁴⁹ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 42.

¹⁵⁰ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 50.

¹⁵¹ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 187.

hogy a magyar honvédségben szolgáló katonák családjaira nyomást gyakoroljanak. Sőt, a Volksbund szólított fel – a jelentős, mintegy 180.000 embert érintő – háborús munkaszolgálatra is.

A Volksbund a legfontosabb német településterületeken, így Bácskában is szervezeti befolyása alatt tartotta mindazokat, akik magukat németnek vallották.¹⁵² Basch Ferenc, a háborút követően az ellene indított perben azt állította, hogy a Volksbund tagságának 40 százaléka volt meggyőződéses nemzetiszocialista, azok is túlnyomórészt a fiatalabb korosztályokból kerültek ki. A náci fiatalok többsége pedig Bácskából és Észak-Erdélyből származott.¹⁵³ A Volksbund a cservenkai mészárlás előtt alig egy évvel Cservenkán rendezte meg országos, az aratás és a betakarítás befejeződésével megtartott ünnepségét (1943. október 17.) A beszédet maga a mozgalom vezetője, Basch Ferenc mondta.¹⁵⁴

A Volksbund antiszemita szervezet is volt egyben. A zsidó ellenes uszításban a Volksbund országos ifjúsági vezetősége járt az élen (Landesjugendführung). Az egyik, 1943 decemberében közzétett ún. oktatólevelükben nyíltan támadták a zsidókat.¹⁵⁵ A Volksbund és Szálasi pártja 1942-1943-ben szövetkezett egymással a Kállay-

¹⁵² Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 278.

¹⁵³ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 279.

¹⁵⁴ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 277.

¹⁵⁵ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 295.

kormány eltávolítására és a függetlenségi mozgalom ellehetetlenítésére. A volksbundisták és a magyar nyilasok együttműködésének egyik legfontosabb része a zsidóellenes uszítás volt.¹⁵⁶

A Volksbund jelentős tömeghatással rendelkezett. Kezébe volt a magyarországi 28 német nemzetiségű lap többsége, többek között a két legnagyobb voksbundista napilap. Ezek egyike volt az Újvidéken megjelenő Deutscher Volksbote.¹⁵⁷

A Volksbund jelentőségét mutatja, hogy saját fegyveres alakulata is volt. A németországi Volkssturm megfelelőjeként hozták létre Magyarországon a Heimatschutzot, ami – a később tárgyalandó, – Deutsche Mannschaft (DM) 1944. augusztusi-szeptemberi átszervezéséből jött létre.¹⁵⁸ A Heimatschutz már nem DM jellegű, azaz nem gyengén felszerelt, egymással laza kapcsolatban álló helyi katonai szervezetként működött, hanem a német hadsereg által felfegyverzett (géppisztoly, páncéltörő fegyverek), központilag irányított, századokba tömörült, önálló fegyveres egység lett.¹⁵⁹ Heimatschutz alakulataiba kiskorúak, idősek és a

¹⁵⁶ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 293-294.

¹⁵⁷ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 296.

¹⁵⁸ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 173.

¹⁵⁹ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 329.

katonai szolgálatra alkalmatlanok kerültek.¹⁶⁰ A Heimatschutzba beléptetett több ezer népi német négy kiképzőtáborba került. Ezek egyikét Bácskában, az Újvidékhez közeli Futakon hozták létre. Werner Lorenz SS tábornok a Népi-német Közvetítőszerv, a VoMi¹⁶¹ vezetője felügyelte az országos szervezet kialakítását és Otto Winkelmann lett az országos vezető. Az alakulatok nyolc SS tiszt és 15 SS altiszt vezette. Egyenruhában és sisakban egyaránt nagy volt a hiány, így a bevonultak általában saját polgári ruhájukban katonáskodtak. Heimatschutz fegyveresei jelentették a karhatalmat és maguk végezték, vagy részt vettek a kényszerkiürítésekben és a dezertőrök felkutatásában. A katonai szervezet a német lakta területek biztosításában is jelentős szerepet játszott.¹⁶²

A Bácskában és a Bánátban már 1940–1941 előtt létrejöttek népi-német „polgárőrségek” és „rendfenntartó alakulatok”. Ezekből lett később a Deutsche Mannschaft (DM) elnevezésű szervezett, amelyek 1943 júniusától megerősödtek. A DM-nek

¹⁶⁰ Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között, 1938-1944. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005. 378.

¹⁶¹ VoMi (VOMI): Volksdeutsche Mittelstelle. Az SS irányítása alatt álló, a külföldi német népcsoportokat irányító speciális szervezet.

¹⁶² Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 174.

községenként volt alakulata, amelyek vasárnaponként fegyver nélküli katonai gyakorlatokat tartottak.¹⁶³

A cservenkai vérengzés előtt pontosan egy évvel, 1943. október 7-én, Kállay Miklós miniszterelnök és Basch Ferenc között megbeszélésre került sor. Basch Ferenc ezen egyebek mellett a DM felfegyverzését akarta elérni. Basch a növekvő partizán-tevékenységgel, a szabotázsakciókkal és a kendertermés gyakori felgyújtásával indokolta javaslatát, amit azonban Kállay elutasított.¹⁶⁴ Magyarország megszállása során a Bácskát megszálló német alakulatokat a DM segítette, úgy hogy a DM alakulatok együttműködtek velük a legfontosabb intézmények birtokbavételében, segédkeztek a rekvirálásban és megzsaroltak gazdagabb zsidó családokat. A Bácskában a DM és a Volksbund kezdte meg a zsidók, a német renegátok, a nyíltan németellenes szerbek és magyarok nyilvántartásba vételét, majd pedig letartóztatását.¹⁶⁵ A DM 1944 nyarán fegyveres terményőrző járőrtevékenységet folytatott Bácskában és összetűzött a partizánokkal. Fegyvereit ekkor viszont már a magyar honvédségtől kapta és a Bácskába a magyar királyi honvédség is igényt tartott szolgálataikra.¹⁶⁶

Basch Ferenc a Volksbundot a totális háború sikere érdekében minden áldozatra kész „háborús

¹⁶³ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 137.

¹⁶⁴ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 275.

¹⁶⁵ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 305.

¹⁶⁶ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 173.

szervezetnek”, a DM alakulatokat pedig a hazai front legbiztosabb támaszainak nevezte 1944 februárjában.¹⁶⁷

A Volksbund a magyarországi megszállása esetére hat pontban foglalta össze az általa fontosnak tartott, bevezetésre kerülendő rendszabályokat és a német népcsoport által tanúsítandó magatartást. Ezek között szerepelt „a zsidókérdés megoldása” és a zsidók munkatáborba küldése.¹⁶⁸

Sztójay Döme kormányra kerülésének idején, Magyarország német megszállását követően, Basch azt követelte, hogy a német ifjúság katonai előképzése kizárólag a Német Ifjúság (Deutsche Jugend = DJ) nevű, 1941. június 29-én alakult nemzetiszocialista szervezet keretében történjen. További követelése volt, hogy a német népcsoportokhoz tartozók kizárólag a német Fegyveres-SS (Waffen-SS) alakulataiban teljesítsenek szolgálatot. (Mindezen túl Basch azt is követelte még, hogy a népi németek az elkobásra kerülő zsidó javakból és ingatlanokból részesüljenek.)¹⁶⁹ A DJ-t a német Hitlerjugend mintájára szervezték és tagjai csak a Volksbund-tagok gyerekei lehettek. A területei egységei a DJ-osztagok voltak.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 299.

¹⁶⁸ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 303.

¹⁶⁹ Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. U. o. 310-311.

¹⁷⁰ Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 306-307.

Illegális és legális toborzások a Waffen-SS-be

A németek Magyarország területén a háború alatt illegális toborzást folytattak és három legális toborzást szerveztek a Waffen-SS-be. Az illegális toborzás 1940 tavaszától folyt. Az SS-ben ekkor még csak mintegy két tucat magyarországi német szolgált (1940. május 1.).¹⁷¹ A Waffen-SS-be történő illegális toborzás Bácskában Viktor Nageler SS alezredes vezetésével történt, de támogatta a Kulturbund területi vezetője, Josef Spreitzer is. A bácskai fiatalok közül sokan nem szívesen mentek a magyar hadseregbe, szívesebben szöktek a német megszállás alatt lévő Szerb-Bánátba vagy Horvátországba, hogy az ott legálisan toborzó Waffen-SS-ben szolgáljanak.¹⁷² A besorozottak közül mintegy 100 fő – németországi kiképzés után – finnországi frontra a „Nord” nevű 6. SS hegyi hadosztályhoz (6. SS-Gebirgs-Division „Nord”) került.¹⁷³ A Magyarországhoz csatolt Bácskából a Szerb-Bánátba sokan (kb. 2.000 fő) szöktek át és beálltak a „Das

¹⁷¹Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. Paktum Nyomdaipari Társaság. Budapest, 2001. 43.

¹⁷² Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 276.

¹⁷³ Roland Kaltenegger: Die Gebirgstruppe der Waffen-SS 1941–1945. Podzun-Pallas-Verlag GmbH. Wölfersheim-Berstadt, 1994. 7-8.

Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 28.

Reich” nevű 2. SS-hadosztályba vagy a Wehrmacht alakulatokhoz (kb. 1.000–1.500 fő) csatlakozott, de körülbelül ugyanennyi bácskai állt be az Organisation Todt szervezet műszaki alakulataihoz (1941. október 1-ig).¹⁷⁴

A német kötelékben szolgálók hozzátartozóit a budapesti német követség és a szegedi német konzulátus anyagilag támogatta.¹⁷⁵ Az első magyarországi, legális SS-önkéntes sorozásra 1942. február 24-e és április 3-a között került sor. A magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a 18-30 éves magyar állampolgárokat önkéntes jelentkezés alapján a Waffen-SS-be toborozzák. (A 24 éves kor, vagyis akkor a kiskorúság határa alatt lévő jelentkezőknek szülői hozzájárulást kellett kérniük.) Bácskában 12.868-an jelentek meg a sorozáson és közülük 9.416-an kaptak katonai szolgálatra alkalmas minősítést. Közülük az SS-hez 4.173-an, a Wehrmachthoz 5.243-an kaptak besorolást.¹⁷⁶ Ezen belül Cservenkán 600-an, Újszivacon 395-en, Újverbászon 360-an, Óverbászon 90-en, Kúlán pedig 146-an jelentkeztek a sorozási bizottságok előtt. Az utolsó besorozott csoport

¹⁷⁴Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 32-33.
Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 277.

¹⁷⁵Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 32-33.

¹⁷⁶Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 284.

1942. május 3-án hagyta el Magyarországot.¹⁷⁷ A magyar állampolgárságú németek – a VoMi-nak 1942 végén kelt véleménye szerint, – azért jelentkeztek nagy számban a Waffen-SS-be, mert a németek felismerték, hogy a legfőbb eszmény a birodalomért vívott harc, hogy a magyarországi németiség sorsa szorosan összefügg a birodalomával, hogy jobb német hadseregben szolgálni, továbbá így fejezték ki tiltakozásukat a magyar honvédséggel szemben, ahol a népi németek zaklatták. Az indokok között még szerepelt a magyar honvédséghez képest magasabb illetmény kifizetése és az itthon maradottaknak szintén magasabb összegű szociális támogatása. Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy akit besoroztak a Waffen-SS-be, az nem határozatlan időre, hanem a háború egész idejére vállalta a kötelezettséget és kénytelen volt lemondani magyar állampolgárságáról.¹⁷⁸

Az Waffen-SS-hez besorozottak törvény felett állónak érezték magukat és számos esetben összetűztek a magyar lakosokkal vagy a magyar honvédség katonáival. A toborzás során a legnagyobb rendzavarásokra Bács-Bodrog megyében került sor. Itt mindazokat, akik nem voltak hajlandók önként jelentkezni az SS-be, „gyávának”, „zsidók szolgáinak”, „angoloknak”, „népárulónak” stb. nevezték és

¹⁷⁷ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 53.

¹⁷⁸ Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 243-245.

életveszélyesen megfenyegették. Az SS-önkéntesek és a Volksbundisták a Kúla szomszédságában lévő Hódságon a magyar érzelmű lakosok és a csendőrök ellen támadtak 1942 márciusában. (Az összetűzés hevesességét jelzi a 71 megrongált ház és az 573 betört ablaküveg.)¹⁷⁹ A helyzetet tovább bonyolította, hogy számos helyen, így Újverbászon is, a németek mellett magyarok is jelentkeztek a Waffen-SS-be, egészen addig, amíg ezt a főszolgabíró meg nem tiltotta. Egyben megindult a magyar hadseregbe már bevonult németek átcsábítása is a Waffen-SS-be, mondván, hogy ott könnyebben szerezhetnek tiszti rangot.¹⁸⁰ A német-magyar ellentét olyan méreteket öltött, hogy Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnöke az ügyek kivizsgálása mellett döntött. Feketehalmy-Czeydner altábornagyot – az újvidéki vérengzésért felelős katonatisztet – bízta meg ezzel a feladattal. Az altábornagy végigjárta a bácskai településeket (1942. április 1-3.) és útja során Kúlát valamint Újverbászt is felkereste.¹⁸¹

Bácskából összesen 16.668 jelentkezőből 12.067 főt találtak katonai szolgálatra alkalmasnak. A német önkéntesek elszállítására 1942. március 22-e és május 3-a között került sor (Hódságról 1942. március 29-én 1.351 fő, Újverbászról 1942. április 7-én 1.700 fő elszállítására

¹⁷⁹ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 46-49.

¹⁸⁰ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 55.,139.

¹⁸¹ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 55.

került sor.)¹⁸² Az első legális magyarországi sorozás során bevonultak a Bácskában felállított 7. „Prinz Eugen” SS-önkéntes-hegyihadosztályba kerültek és a Balkánon vetették be őket Josip Tito partizánjai ellen. A másik részük a 8. „Florian Geyer” SS-lovashadosztály keretében került a szovjet frontra.¹⁸³ Az otthon maradottakat háborús gazdasági munkaszolgálatra kötelezték és szintén ők művelték meg a bevonultak földjét. Az otthon maradt németek ellen a magyarok különböző lépéseket tettek (iparendély elvétele, élelmiszerjegy elvonás, nyersanyag utánpótlás megvonása, tábori postaküldeményeik továbbításának szabotálása) és a Volksbund sem teljesítette minden ígéretét. Az otthoni hírek gyorsan eljutottak frontokon harcoló népi-németekhez és parancsnokaikhoz. A kommunikáció azonban visszafelé is működött és az otthon maradottak is értesültek a túl kemény katonai kiképzésről, a durva bánásmódról, amik rossz hírét keltették a Waffen-SS-nek.¹⁸⁴

A szabadságra hazaérkező német katonák ellenőrzésére és az atrocitások megakadályozása érdekében 1943 tavaszától Zomborban, majd máshol is önálló német parancsnokságok létesültek.¹⁸⁵

¹⁸² Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 60.

¹⁸³ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 66.

¹⁸⁴ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 65-92.

¹⁸⁵ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 95.

Akárcsak az első, úgy a második toborzás során (1943. június 1. és 1944. március 1.) legtöbben Bácskából és Észak-Erdélyből jelentkeztek. Számuk már 1943 augusztusában elérte a 22.000 jelentkezőt, akikből 18.216 főt találtak katonai szolgálatra alkalmasnak.¹⁸⁶ Mindezekén túl, mintegy 3.000 fiatal, szülői engedély hiányában, azaz jogszabály ellenesen lett a Waffen-SS tagja. A besorozottak zajos felvonulásokat tartottak, amelyek során számos helyen, így Cservenkán, Militicsen és Újverbászon összetűzésbe keveredtek a magyar lakossággal és a magyar-érelműekkel.¹⁸⁷ Az 1943 végi, német statisztikai adatok szerint a Szerb-Bánátból 21.500 besorozott népi német szolgált ekkor a Waffen-SS-ben. A 18. életévükbe lépők és a 30-35 éves évjáratok vonultak be. (Magyarország területéről összesen kb. 20.000 fő). 1944 elején a Magyarországról besorozott SS-ek létszáma kb. 40.000 fő lehetett, ennek fele pedig a Bácskából származott. A toborzottak előszállítmánya 1943. szeptember 7-én hagyta el az országot. Az ünnepi búcsúbeszédet Újverbászon maga Basch mondta.¹⁸⁸

A harmadik, egyben utolsó SS-toborzást Sztójay Döme kormányfő engedélyezte és 1944. április 23-án vette kezdetét. A Bácskában a toborzás elsősorban 1944. szeptember-október időszakában folyt, először Észak-

¹⁸⁶ Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 350.

¹⁸⁷ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 140.

¹⁸⁸ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 142-143.

Bácskában. Az innen származó önkéntesek a 31. SS-önkéntes-gránátoshadosztály katonái lettek.¹⁸⁹ A 31. „Cseh- és Morvaország” SS-önkéntes gránátoshadosztályhoz [Division] tartozó 31. SS-tüzérezred [Artillerie-Regiment] Cservenkán állomásozó 1. zászlóaljának.

A harmadik SS-toborzást lehetővé tevő német-magyar államközi megállapodás 12. szakaszának pontja kimondta, hogy a német alakulatokba behívott önkéntesek megtarthatják magyar állampolgárságukat, de a szolgálatuk idejére megszerzik a német állampolgárságot is. Az egyezmény 7. szakasza pedig kimondta, hogy az új SS-alakulatok a magyar állam területén állítandók fel.¹⁹⁰ A harmadik toborzás azonban abban is eltért az előző két sorozástól, hogy az önkéntesség látszólagos fenntartása mellett engedélyezte a kényszersorozást is. A 17. életévüket betöltött németek körében is folyhatott sorozás és valamennyi fegyverképes évfolyamot a Waffen-SS rendelkezésére kellett bocsátani. Megvalósult tehát a német népiségre vonatkozó általános hadkötelezettség, hiszen a május 30-án megkötött pótegyezmény értelmében a toborzást a 17-30 éves német nőkre is kiterjesztették. A toborzás a magyar csendőrség segítségét is igénybe véve történt, mivel mindazokat

¹⁸⁹ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 74.

¹⁹⁰ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 72.

előállították a magyar hatóságok, aki vonakodnak megjelenni a sorozóbizottságok előtt.¹⁹¹

A Waffen-SS-be magyarok is jelentkeztek, akik a nyilas mozgalom tagjai voltak.¹⁹² A magyarok közül többeket kényszerítettek a bevonulásra. A Magyarországon sorozottakból a magyar állam területén állítottak fel új Waffen-SS alakulatokat. Az újoncok kiképzését is magyar területen, a magyar honvédség által rendelkezésükre bocsátott gyakorlótereken és felszereléssel kellett megtenni. A harmadik sorozás időszakában a Waffen-SS-be 42.000 magyarországi németet soroztak be 1944. augusztus 25-ig. Számuk szeptember végéig pedig elérte az 55.000-60.000 főt. Mindezt az egyre erőteljesebb kényszersorozással sikerült csak elérni.¹⁹³ Újvebászon is megtörtént az, ami más helyeken, hogy az SS-katonák körülzárták a házakat, és akit otthon találtak azt besorozták. A razziákat a frissen besorozott SS-ek végezték.¹⁹⁴

Az 1944 nyarán és őszén felállított Waffen-SS-hadosztályok a 22. lovas-, a 18. páncélgránátos- és a 31. gránátos-hadosztályok voltak.¹⁹⁵ A harmadik sorozási

¹⁹¹ Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között. U. o. 322-324.

¹⁹² Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 159.

¹⁹³ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 151.,154.

¹⁹⁴ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 170.

¹⁹⁵ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 173.

időszakban felállított Waffen-SS hadosztályok Magyarországon maradtak és aktív részesei voltak a Magyarország területén vívott harcoknak, majd pedig a nyilas hatalomátvételnél Budapesten. A 25 százalékban népi németekből, 25 százalékban magyarokból és ukránokból álló 22. „Mária Theresia” SS-önkéntes-lovashadosztály (22. SS-Freiwilligen-Kavallerie-Division „Maria Theresia”) teljes létszáma 12.453 fő volt (1944. június).¹⁹⁶ A hadosztály számos helyen, szeptember 23-tól október 7–9-ig a Gyula-Nagyszalonta és a Gyula-Dunaföldvár vonalon harcolt a szovjet csapatokkal.¹⁹⁷ Feltehetően a hadosztály egyik töredéke volt az, amelyik október 13-án a debreceni repülőtér közelében kivégzett 62, szökésben lévő zsidó munkaszolgálatost a 106/304. kisegítő munkaszolgálatos századból.¹⁹⁸ A nyilas hatalomátvétel során a 22. hadosztály részt vett Budapest megszállásában.¹⁹⁹

A 18. „Horst Wessel” SS-önkéntes-páncélgránátos-hadosztály légénységi állományának többsége bácskai népi-német volt. (Teljes létszáma

¹⁹⁶ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 339-340.

¹⁹⁷ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 344-345.

¹⁹⁸ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 346.

¹⁹⁹ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 171.

10.063 fő volt 1944. november elején.²⁰⁰) A 18. hadosztály törzse 1944 áprilisában Újverbászon volt, de a hadosztályt átvezényelték Galíciába, majd szeptemberben második felében Pápa környékére. Ott állomásozott október 10-ig, majd szlovák területre irányították.²⁰¹

A bácskai (75 %) és más magyarországi területekről (25 %) verbuválódott németekből hozták létre Bácskában a 31. SS-önkéntes-gránátoshadosztályt. A hadosztály 1944 októberében az Óbecse–Újverbász–Kula–Cservenka–Zombor vonalon tartózkodott, majd október 20-a körül Pécsét kapott elhelyezést.²⁰²

A romániai fordulat után (1944. augusztus 23.) az Erdélyből, a Szerb-Bánátból és Bácskából, érkező menekültoszlopokból a férfiakat magyar területen besorozták a Waffen-SS-be.²⁰³

²⁰⁰ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 326.

²⁰¹ Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 323-325

Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 170.

²⁰² Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 173.

Kovács Zoltán András–Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. U. o. 373.

²⁰³ Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon. U. o. 172. o.

Futakon alakult meg a négy kiképzőtábor egyike, ahol a toborzott alakulatokat képezték ki. Az fegyverekkel való ellátás problémás volt, akárcsak egyenruhával, nagyrészt saját polgári ruhában teljesítettek szolgálatot. Románia a német szövetségből való kiválása után (1944. augusztus 23.) után Basch tovább folytatta az erőszakos toborzást. A Román-Bánátból megindult a németek menekülése a Szerb-Bánátba, ahonnan útjuk Szeged vagy a Bácska felé vezetett. A népi németek főleg a Waffen-SS-ben szolgáló fiaik miatt menekültek. A németek 1944. szeptember végén arra számítottak, hogy a Bácskában szerb felkelés törhet ki. A németek ezért is ragaszkodtak az ott élő népi németek kitelepítéséhez. A VoMi főnöke, Werner Lorenz SS-Obergruppenführer személyesen ellenőrizte a helyszínen a bácskai németek kiürítésének kérdését 1944. október 2-a és 10-e között.

A cservenkai tömeggyilkosság

Archív fotók

A cservenkai téglagyár 1922-ben (archív fotó)

A cservenkai helytörténész, Milan Tatalovic Comi gyűjteményéből.

Kézhezvéve: Cservenka, CD-n, 2005. 05. 20.

Cserevka központja az 1940-es években (archív fotó)

A cserevukai helytörténész, Milan Tatalovic Comi gyűjteményéből.

Kézhezvéve: Cserevka, CD-n, 2005. 05. 20.

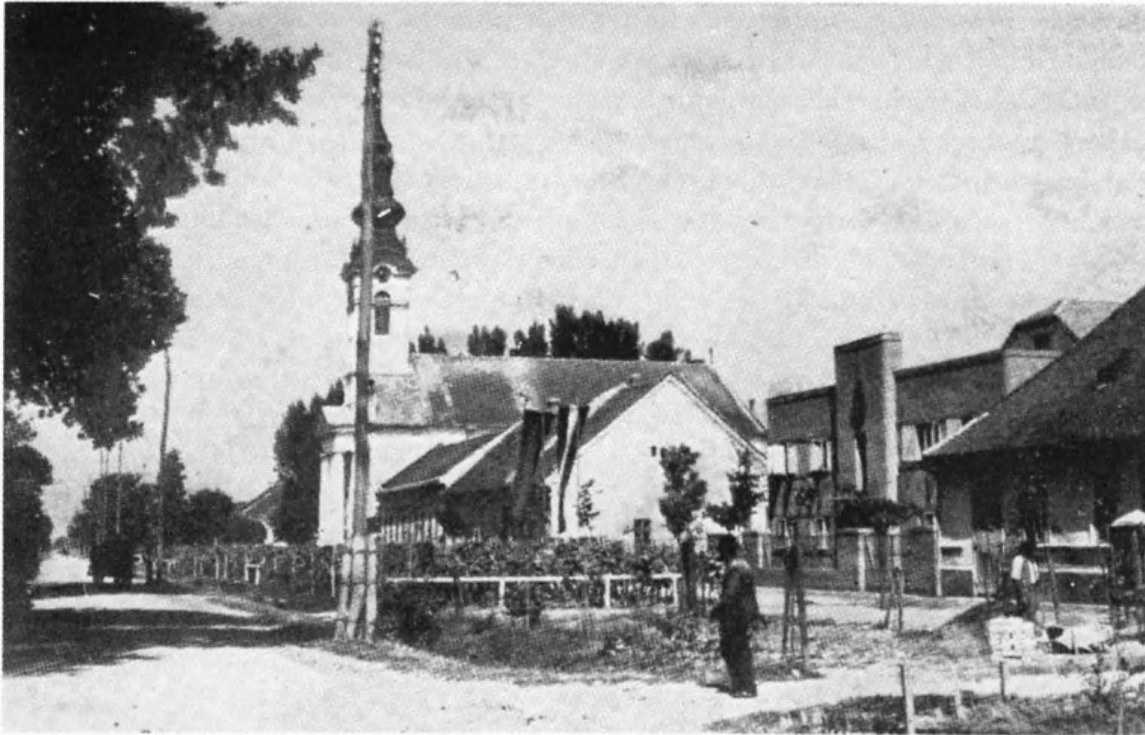

Bild 8: Das Zentrum Tschervenkas um 1942: Evang. Kirche, evang. Schule und das sog. »Volksheim«.

A cservenkai evangélikus templom és iskola valamint a Volksheim (Népi otthon) épülete 1942-ben

Roland Vetter und Hans Keiper. In: Zusammenarbeitetmit Karl Beel... [et al.]: Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Grossgemeindein zwei Jahrhunderten. J. F. Bofinger KG, Tuttlingen, 1980. 216. o.

A cservenkai tömeggyilkosság

A cservenkai téglagyár

A cservenkai Glässer, Rauch és Welker téglagyár

Roland Vetter und Hans Keiper. In: Zusammenarbeitetmit Karl Beel... [et al.]: Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Grossgemeindein zwei Jahrhunderten. J. F. Bofinger KG, Tuttlingen, 1980. 327. o.

Das »Volksheim« – Begegnung der Jugend und der Erwachsenen.

A cservenkai Volksheim épülete az 1940-es években

Roland Vetter und Hans Keiper. In: Zusammenarbeitetmit Karl Beel... [et al.]: Unser Tscherwenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Grossgemeindein zwei Jahrhunderten. J. F. Bofinger KG, Tuttlingen, 1980. 232. o.

Schoppleut (Ziegelschläger-Familie Jugendheimer – auch Kinder haben mitgearbeitet!)

A cservencai téglagyárban dolgozók és gyermekeik 1920 körül

Roland Vetter und Hans Keiper. In: Zusammenarbeitet mit Karl Beel... [et al.]: Unser Tscherwenka. Der Weg einer Batschkadeutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. J. F. Bofinger KG, Tuttlingen, 1980. 329. o.

A cservenkai exhumálás

A cservenkai exhumálás

A cservenkai exhumálás cím alatt közölt fényképek forrás minden esetben a Jevrejski istorijski muzej Beograd (JIM) [Jewish Historical Museum, Belgrade / Belgrádi Zsidó Történeti Múzeum], The Holocaust collection. A továbbiakban kizárólag az adott fénykép JIM-ben nyilvántartott levéltári számát közöljük. (Az első kép levéltári száma: Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13i-2.) A fényképeket a szerző a JIM-től, CD-n, 2007. 07. 31-én kapta kézhez.

A cservenkai exhumálás cím alatt közölt fényképek forrás minden esetben a Jevrejski istorijski muzej Beograd (JIM) [Jewish Historical Museum, Belgrade / Belgrádi Zsidó Történeti Múzeum], The Holocaust collection. A továbbiakban kizárólag az adott fénykép JIM-ben nyilvántartott levéltári számát közöljük. (Az első kép levéltári száma: Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13i-2.) A fényképeket a szerző a JIM-től, CD-n, 2007. 07. 31-én kapta kézhez.

A cservenkai exhumálást vezető bizottság tagjai
JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13f-2.

A cservenikai exhumálást vezető bizottság tagjai és az exhumálást végző munkások
JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13e-2.

A cservenkai tömeggyilkosság

A cservenkai tömeggyilkosság helyszíne

JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13a.

A tömeggyilkosság áldozatainak földi maradványai

JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/131.

A tömeggyilkosság áldozatainak földi maradványai

JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13c.

A földi maradványokat a téglagyárból Zomborba szállítják

JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13g-2.

A cservenkai tömeggyilkosság

Az exhumálás

JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13h-1.

A földi maradványokat a téglagyárból Zomborba szállítják

JIM Reg.br.: 1342. Signatura: K-22-1-1/13j-1.

Az exhumálás során előkerült tárgyak

Gyógyszerek, üvegpalack, ismeretlen használati tárgyak

(A gyógyszer-tablettán „ultraseptyl”, a kisebb fémdobozon magyar nyelvű felirat is olvasható.)

Az exhumálás során előkerült tárgyak cím alatt közölt színes és fekete-fehér fényképek forrása minden esetben a Jevrejski istorijski muzej Beograd (JIM) [Jewish Historical Museum, Belgrade / Belgrádi Zsidó Történelmi Múzeum], The Holocaust collection. A színes fényképeknek nincs levéltári száma, a fekete-fehér fényképek levéltári számát az adott fénykép alatt közöljük. A színes fényképeket a szerző JIM-től, CD-n, 2008. 08. 12-én, a fekete-fehér fényképeket 2007. 07. 31-én vette kézhez.

Órák, szíj, ceruza, játékfigura

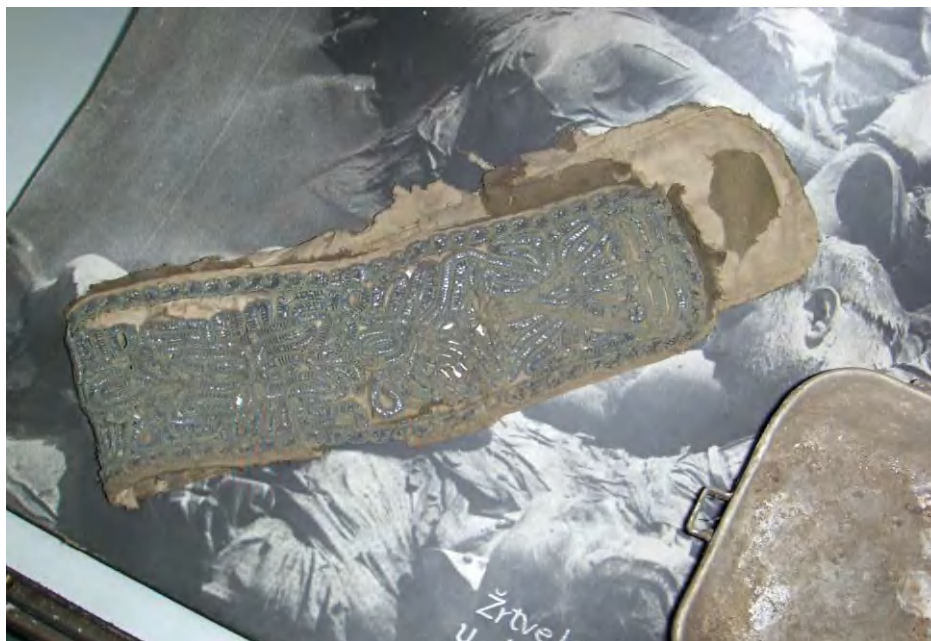
A cservenkai tömeggyilkosság

Fésűk, fogkefe, fém cigarettatartó, harapófogó

Mandzsetta gomb és műanyag gyűszű

Tallit-rész, feltehetően „skófiu-hímzéssel”

Alumínium kulacsok, egyiken feltehetőleg a tulajdonos nevének monogramja

Pipák, cigaretta szipkák és sárkefe.

Derékszíj öv, amelynek fémcsatján cserkészliliom látható.

Az exhumálás során előkerült tárgyak
JIM Reg.br.: 1341. Signatura: K-22-1-1/14a-3.

Az exhumálás során előkerült tárgyak
JIM Reg.br.: 1341. Signatura: K-22-1-1/14b-2.

Cservenka ma (2014)

A cservenkai téglagyár mai bejárata
Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 05. 12.

A cservenkai tömeggyilkosság

A cservenkai izraelita temető

Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 06. 26.

Dzsinics Ádám majorsága

Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 06. 16.

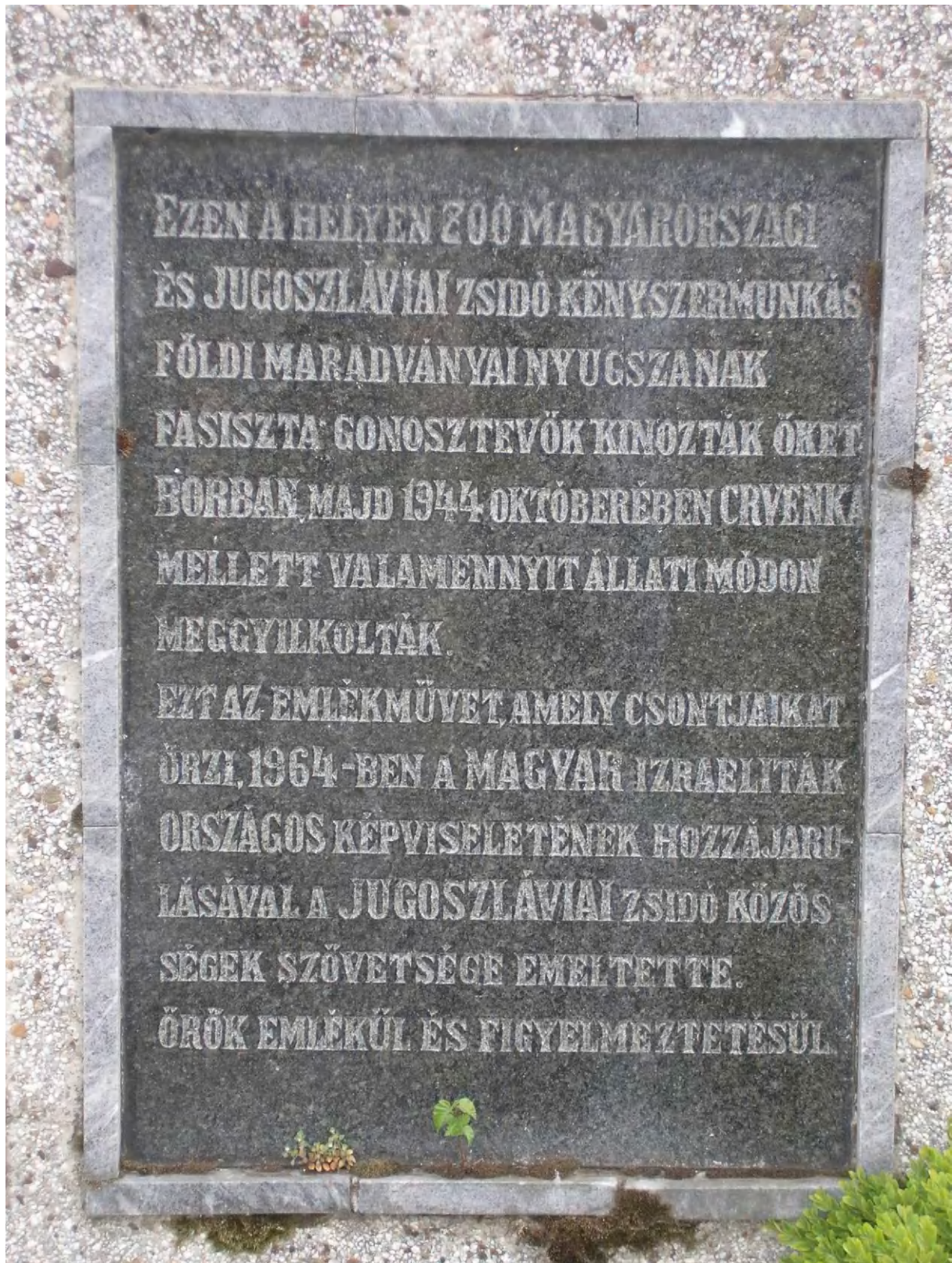

A téglagyári emléktábla

Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 08. 14.

Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 08. 14.

A cservenkai áldozatok tömegsírja a zombori izraelita temetőben

Fénképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 06. 16.

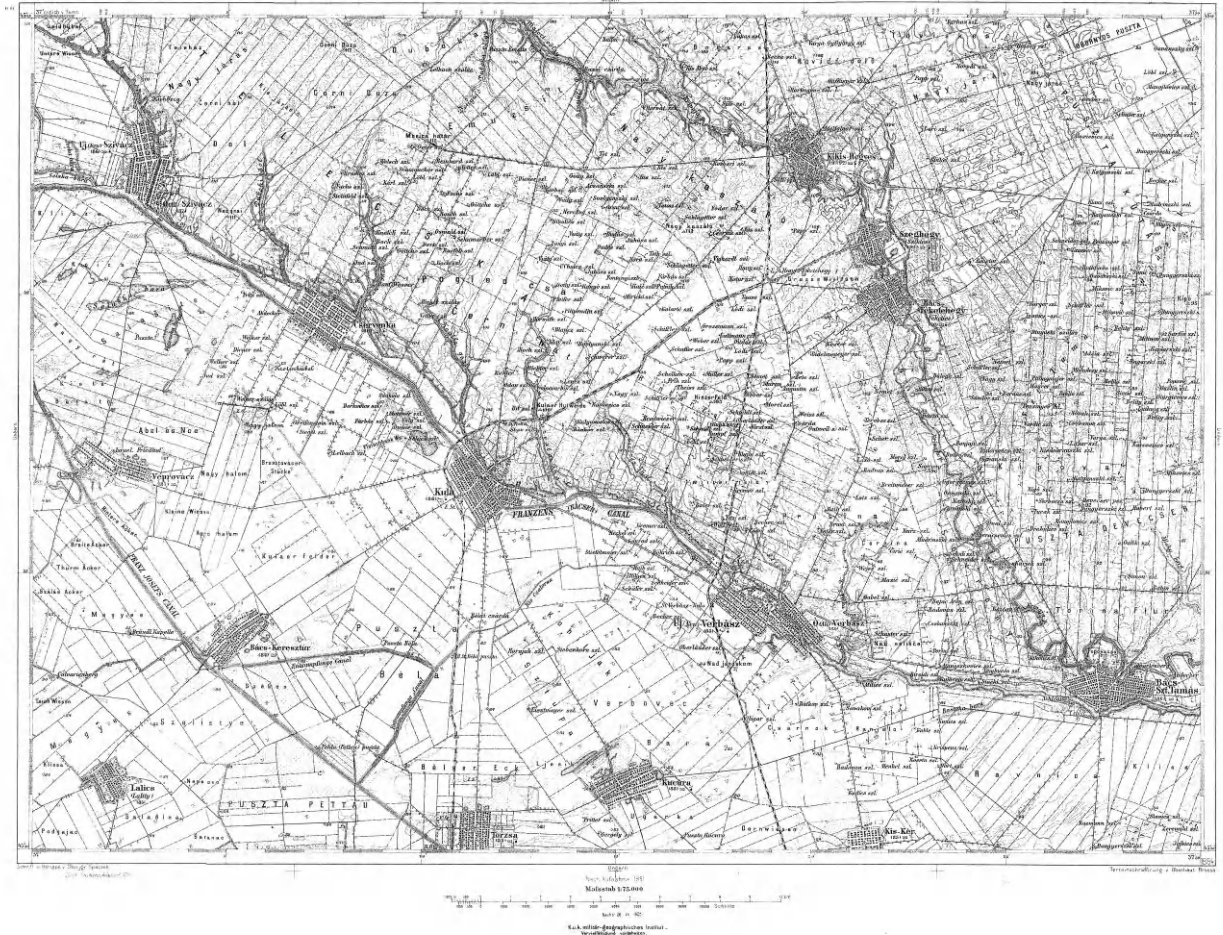
A cservenkai áldozatok tömegsírja a zombori izraelita temetőben
Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 06. 16.

A cservenkai áldozatok tömegsírja a zombori izraelita temetőben
Fényképezte: Dr. Csapody Tamás, 2014. 06. 16.

ZONE 23 COL. XXI.

UJ-(NEU)-VERBÄSZ

Cserbervenka és környéke 1903-ban

Ungarn Nach Aufnahme. Maßstab: 1:75.000.; 26. 11. 1903. K. u. k. militär-geographisches Institut
Vervielfältigung vorbehalten.